

Virtus en distinctie: de ridders van de Republiek

Rob van der Laarse

De Franse historicus Goubert heeft de gangbare identificatie van adel, krijgskunst en feodaliteit ten aanzien van het *ancien régime* wel een misleidend archaïsme genoemd. De vroegmoderne adel onderscheidde zich in zijn ogen niet als was zij *was*, maar als wat zij *niet meer* was.¹ In een tijdperk waarin de ridderadel niet langer kon doorgaan voor een gesloten krijgerskaste met absoluut gezag moest het heerlijke gezag van ‘blauw bloed’ over de andere standen bovenal met symbolische middelen worden gevestigd. Zonder geschreven wetten en centraal gezag draaide heel dit neofeodale bouwwerk om respect en eerbetoon. Dit was de magische kern van de adelende *virtus* van voortreffelijkheid, dapperheid en eerlijkheid, dat niet zozeer aan de persoon van de kasteelheer alswel aan de naam van zijn geslacht was verbonden. De adel moest zijn naam hooghouden, want in de eer van zijn familie lag de legitimiteit van de leenopvolging besloten. Tegelijk bood deze vererving van lenen en ambten nieuwe inkomstenbronnen en machtskansen aan ‘ridderboortigen’ die op grond van hun voortreffelijkheid (lang niet altijd meer op het slagveld bewezen) werden vrijgesteld van belasting en ‘oneervolle’ landarbeid. Verzekerd van respect wisten deze heren van geboorte zich omringd door dienaren.

Achteraf lijkt mij dit wel een van de meest intrigerende aspecten van de Nederlandse Republiek: een voor burgerlijk gehouden staatsvorm waarbinnen allerlei feodale elementen bleven voortbestaan. Bij ontstentenis van een vorst ontbraken inheemse adelstitels – en was men hier te lande slechts ‘heer’ of ‘vrouwe van’. De sociale distinctie van de adel berustte in de Republiek misschien nog wel meer dan elders op symboliek en representatie, en het adellijk huis was het representatieve symbool bij uitstek. Het kasteel weerspiegelde in de ogen van zijn bezitter de dynastieke status van een gevierd geslacht. Bij elke modernisering bleef daarom wel een bekanteelde toren of een ander archaisch element behouden dat de band met de ridderlijke traditie symboliseerde. Na

¹ P. Goubert, *The Ancien Régime. French Society 1600-1750* (London, 1973, oorspr. Paris, 1969) h. 7.

zijn militaire functieverlies in de vijftiende en zestiende eeuw begon het ‘kasteel’ dan ook een tweede leven als symbool van ridderschap. Het feodale beeld van het kasteel met zijn geijkte slotgracht, ophaalbrug en geheiligde toren, bleef nog voor eeuwen herkenbaar in de architectuur van kastelen en landhuizen.

Paradoxaal genoeg lag de feodale verbondenheid met de ‘stamburg’ of het ‘riddergoed’ wellicht in geen ander land zozeer in het adellijk bewustzijn besloten als in de aristocratische Republiek met zijn merkwaardige bevestiging der standen. Buitenlandse reizigers verbaasden zich steevast over de enorme weelde van de kooplieden en regenten van de Hollandse Republiek. Zij leefden als edelen, terwijl – naar men meende – de adel zelf aan die rijkdom part noch deel had. ‘Want’, aldus de Franse verlichter Denis Diderot in zijn *Voyage en Hollande* van 1782, ‘echt fortuin wordt in de handel gemaakt en maar zelden in het huwelijk’. Juist daardoor scheen hem echter de Nederlandse adel oud en respectabel, met behoud van zijn oorspronkelijke, feodale waardigheid.²

Distinctie en rivaliteit waren kenmerkend voor deze unie der welgeborenen, waarin het machtsverlies van de adel ten opzichte van patricische regenten en kooplieden symbolisch werd gecompenseerd met traditie en status. Het gezag van de adel berustte, zoals ik in het navolgende zal duidelijk maken, op een relatief zwak ontwikkeld staatsbestel met een sterke politieke rol van de gewestelijke ridderschappen. Vanaf de veertiende-eeuwse adelloorlogen tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog heerste op het platteland een adellijke geweldscultuur, gekenmerkt door vetes en eerwraak, die niet alleen de gewone bevolking teisterde maar ook de adellijke families zelf.³ In dit ridderlijke *virtus* versmolten standsethos, adellijk eergevoel, en een op afstamming gebaseerde familietrots zich nog in de vroegmoderne tijd tot de idee van een geprivilegieerde elite die ‘anders was’.

Ridderschappen

De door Diderot verheerlijkte ridders van de Republiek dankten hun ridderboortige status vooral aan de ridderschappen. In heel de Bourgondisch-Habsburgse wereld had de oudere zwaard- en ambtsadel – *nobiles* en *ministeriales* – zich verenigd in deze gewestelijke adelscolleges, die refereerden aan de uit de kruisvaart voortgekomen ridderschappen. De ridderadel onthield zich van handel en handarbeid, en leefde naar de door de ridderschappen gestelde eis van ridderschap op een verdedigbaar of versterkt huis van de inkomsten uit heerlijke rechten.⁴ De ridderschappen zou men dus

² D. Diderot, *Over Holland. Een journalistieke reis 1773-1774* (Amsterdam-Antwerpen, 1994) 57, 69.

³ Getuige de vele voorbeelde van ‘zinloos geweld’ ontbrak het ridderideaal echter in de omgang met ongelijkwaardigen; C. Gietman, ‘Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1700)’, *Virtus*, X (2003) 103-120; M.J. van Gent en A. Janse, ‘Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de middeleeuwen (1200-1523)’, in: H.M. Brokken, ed., *Heren van Stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 52-54; en voor de relatie van dit adellijk eergevoel met het jongere ridderideaal, nog steeds J. Huizinga, *Herfstij der middeleeuwen. Studies over de levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Groningen, 1975 (1919)) 89 e.v.

⁴ J.M. van Winter, ‘Aristocratisering in middeleeuws Nederland’, in: J. Aalbers en M. Prak, eds., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel, 1987) 17-31; N. Plomp, ‘Een boer is geen edelman. Zestiende-eeuwse conflicten over ridderschap in de Neder-Betuwe’, *Jaarboek van het CBG*, XLVII (1993) 87-132, en D.J. Noordam, ‘De elite van Zuid-Holland’, in: J. Stöver, e.a., eds., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Utrecht, 2000) 14-15.

Philips IV van Wassenae en zijn vrouw Maria van Egmond. Anonieme tekening, ca. 1560. Gefingeerde figuren uit het handschrift van D. Woutersz. van Catwijk om de 'oudheid' en het aanzien van het geslacht Van Wassenae gestalte te geven (*Nationaal Archief, Den Haag*)

kunnen zien als de institutionalisering van het ridderideaal. Zij ontstonden echter niet spontaan, maar als reactie op de territoriale politiek van vorsten en landsheren. Zo werd in 1424 in Overijssel voor het eerst gesproken van een 'ridderschap' in de onderhandelingen van de gewestelijke landdag over een bisschoppelijke bede.⁵

Bij het ontstaan van de ridderschappen in de late middeleeuwen was de adel nog een betrekkelijk open en dynamische stand. Zowel de weerbare dienstlieden of 'knechten'

⁵ Js. Mooijweer, "In Overissell hatt die Ritterschaft grosse Prominenz". De Ridderschap(pen) van Overijssel van 1424 tot 1622', in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng, eds., *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 11-12.

van een adellijk heer (vandaar het Engelse *knight* voor ridder) als de opkomende Brusselse en Haagse ‘noblesse de robe’ vermengden zich nog met de oudere ‘noblesse d’ épée’. Door aankoop van een ridderhofstad, het sluiten van een ‘voortreffelijk huwelijk’ en het adopteren van een adellijke levenswijze werd de door nobilitatie en toekenning van veredelende ambten verkregen adeldom gewoonlijk door verjaring bevestigd, uiteraard onder de voorwaarde dat men ‘zich houdt en draagt als een edelman’.⁶ Daarnaast werden vele niet-edelen wegens verdiensten door de Habsburgse keizer in de adelstand verheven. Nog in de absolute monarchieën van de zeventiende en achttiende eeuw wisten de vorsten hun voornaamste bankiers en hoge ambtenaren op deze wijze aan zich te binden. Terwijl de Franse, Engelse of Habsburgse adel met nieuw bloed bleef aangevuld, werden echter in de Republiek de ridderschappen steeds meer voor buitenstaanders afgesloten. Na de afzwering van de Spaanse koning in 1581 ging het landsheerlijk gezag in de Noordelijke Nederlanden over op de gewestelijke Staten. Evenals de unieke positie van het stadhouderschap was dit een belangrijke afwijking van het gangbare Europese patroon. Het vorstelijke recht van nobilitatie was in de noordelijke Nederlanden niet *de jure* op de stadhouder (als vorstelijk plaatsvervanger) overgegaan maar op de gewestelijke Staten, waarvan deze strikt genomen slechts de ‘Eerste dienaar’ was. Zonder een soeverein vorst ontbrak voor niet-ridderboortige families de mogelijkheid tot een veredelende ambtenbegeving, een erkenning van buitenlandse adeldom, of een verheffing in de adelstand. In de praktijk regelde de gewestelijke adel voortaan zelf de toegang tot de eigen stand.

Anders dan men misschien zou verwachten zijn de laatmiddeleeuwse ridderschappen in de vroegmoderne Republiek niet verwaterd, maar juist invloedrijker en exclusiever geworden. In de meeste gewesten ontwikkelden zij zich tot gesloten colleges met rechten en privileges, die nauwelijks meer met *homines novi* werden aangevuld. Vreemde adelsbrieven van buitenlandse vorsten werden door de ridderschappen zelden erkend als bewijs van adeldom. Terwijl de grens tussen ridderadel en stadspatriciaat nog tot in de zestiende eeuw vloeiend was, rekruteerden deze nadien hun leden uit gevestigde geslachten.⁷ Deze dynastieke coöptatie der ridderboortigen spreekt duidelijk uit de ridderschapreglementen. Zo werd in de Drentse Staatsregeling van 1603 onder de leden van de ridderschap verstaan ‘diegene die van outs daertoe gequalificeerd gehouden syn’.⁸ Naast de adellijke ‘staet’ of levenswijze werd met die formulering een steeds groter gewicht aan de riddermatigheid der voorvaderen toegekend. In deze apartheidsgedachte lag eveneens de oorsprong van een toenemende belangstelling voor familie-kronieken, heraldiek en genealogie, en de later te bespreken cultus van het stamhuis.⁹

⁶ S.J. Fockema Andreae, ‘De Rijnlandse kastelen en landhuizen in hun maatschappelijk verband’, in: S.J. Fockema Andreae, J.G.N. Renaud en E. Pelinck, eds., *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem, 1974) 6-7. Zie voorts H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, ²1990) 29-31, 35-36; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de Late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001); J.M. van Winter, ‘De Gelderse ridderschap’, in: I.D. Jacobs, ed., *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht, 2003) 310-314.

⁷ Zie voor de vloeiende grens tussen ridderschap en stadspatriciaat in de late middeleeuwen, J.M. van Winter, ‘Adel en aristocratie in de middeleeuwen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCIII (1980) 374-376.

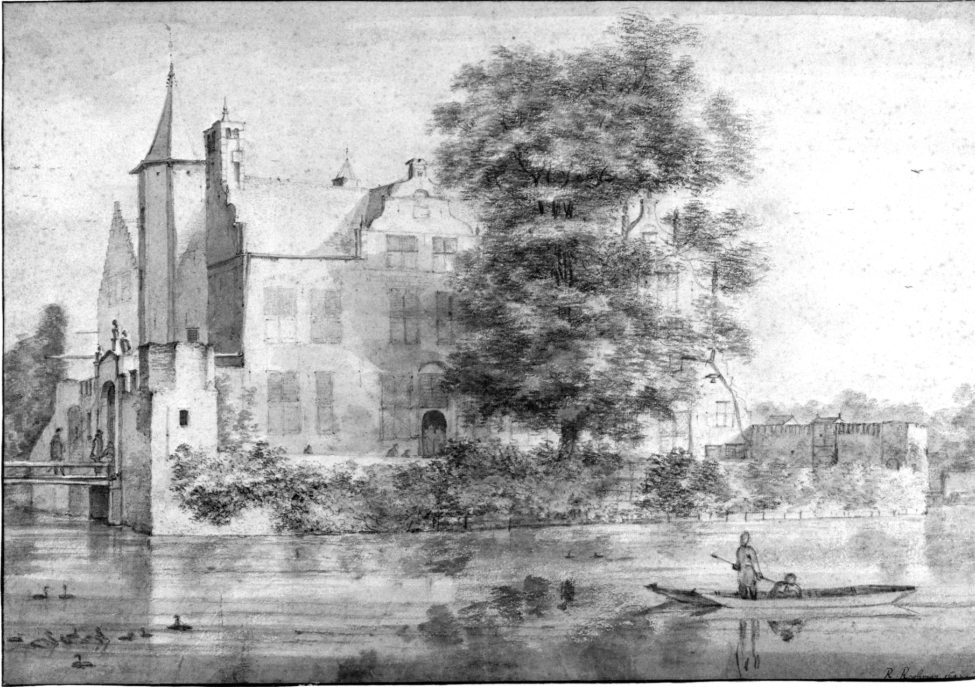
⁸ Geciteerd bij J. Heringa, ‘Havezaten en ridderschap’, in: J. Bos, F.J. Hulst en P. Brood, eds., *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners* (Amsterdam, 1989) 27-28.

⁹ Vgl. Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 76 e.v.

Was deze adellijke distinctiedrang in de eerste plaats een reactie op de aristocratisering van het patriciaat en de ‘verburgerlijking’ van het kastelenbezit, ook de absolutistische ambities van het Oranjarahof riepen soms exclusivistische reacties op. Zo weigerde de Hollandse ridderschap in 1618-1619 tot driemaal toe de Haagse magnaat François van Aerssen van Sommelsdyck (1572-1641) te beschrijven, omdat het Brussels voor-geslacht van deze ‘vreemdeling’ onedel was. Dat deze invloedrijke diplomaat-hoveling (met een geschat vermogen van 800.000 gulden) veruit de rijkste ingezetene van de hofstad was, legde kennelijk geen gewicht in de schaal. Van meer belang waren echter zijn banden met het hof. Eerst toen een getergde prins Maurits, midden in de politieke woelingen met Johan van Oldenbarnevelt, zijn gunsteling persoonlijk kwam aanbevelen op de ridderschapvergadering, zwichtten de heren ‘aanmerkende de ernstige begeerte van Zijne doorluchtige Excellentie’. Voor de prins stond er dan ook veel op het spel. Met Van Aerssens admmissie verkreeg hij de nipte meerderheid voor de instelling van de bijzondere rechtbank die de geridderde Van Oldenbarnevelt ter dood veroordeelde.¹⁰ Ook latere stadhouders schrokken er niet voor terug om zonder formele bevoegdheid via hun premiers de ridderschappen te ‘influenceren’. Wat hadden zij tenslotte voor boodschap aan een college van ridderboortigen waarin geen plaats voor hovelingen was? Terwijl het hof baat had bij een verruiming van de admmissiebepalingen, was de adel sterk gebrand op de soevereiniteit van de ridderschappen. Zo verscherpte de Utrechtse ridderschap de eisen van ridderboortigheid direct na Frederik Hendriks oproep in 1640 tot een aanvulling van de Stichtse ridderschap met niet-adellijke leenheren. Dit gebeurde juist in een periode waarin gefortuneerde Amsterdamse regenten hun eerste kastelen kochten. In een Utrechtse Statenresolutie van 1667 betreffende het *Reglement op de toelating tot de ridderschap* heette het dat alleen zij zitting konden nemen die de gereformeerde religie waren toegedaan, van riddermatige geboorte waren in het eigen gewest en in het bezit waren van een door de Staten erkende ridderhofstad waarvan de vaste goederen binnen het gewest een waarde van ten minste 25.000 gulden hadden. Met de bepaling dat kandidaten nog alleen mochten worden geadmitteerd met eenparigheid van stemmen, wapende de ridderschap zich bovendien tegen de hofpolitiek. Tot een openlijke ‘feodale reactie’ op het stadhouderlijk absolutisme kwam het echter niet. Wanneer het erop aan kwam hadden de ridders van de Republiek al even slappe knieën als hun buitenlandse standgenoten. Op vergelijkbare wijze als waarop de Franse ridderschappen na Lodewijk XIV’s afrekening met de *Fronde* werden gevuld met hovelingen, zou Willem III bij zijn *coup d’état* van 1672 de adelscolleges – en die van het Sticht in het bijzonder – aanvullen met zijn trouwste gunstelingen. Zijn regeringsreglementen liepen daarmee al vooruit op het achttiende-eeuwse stadhouderlijke stelsel, waarbij het hof vrijwel alle benoemingen in de Republiek, in vroedschap en ridderschap, aan zich trok.¹¹

¹⁰ J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tijden af* (Amsterdam, 1754) 332-338. Zie voor Van Aerssens vermogen in 1627: H.A. Hofman, *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis* (Utrecht, 1983) 221.

¹¹ Vgl. D. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1978), en A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (’s-Gravenhage, 1990).

Kasteel van Rhoon. Tekening door Roelant Roghman, 1647 (uit: H.W.M. van der Wyck, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, Alphen aan den Rijn 1989)

Adel en adel

Officiële titels mochten in de Republiek ontbreken, officieuze distincties speelden een des te belangrijkere rol. Ondanks een gemeenschappelijk klassenbelang werd de landbezittende bovenlaag verscheurd door voor de buitenwereld nauwelijks te doorgronden verschillen. Niet alleen de gecultiveerde gemoedelijkheid in het sociale verkeer met ondergeschikten, ook de omgang met standgenoten werd beheerst door diepgewortelde tradities van familietrots en riddereer. Een statusconcurrentie die in de Republiek werd versterkt door een hermetische scheiding tussen twee elites – adel en patriciaat – van vergelijkbare macht en invloed, maar onvergelijkbaar naar afkomst en aanzien. Ondanks opmerkelijke regionale variaties beperkten de ridderschapreglementen in vrijwel elk gewest de toegang tot de adelscolleges tot ‘ridderboortigen’; overigens met uitzondering van Friesland, Groningen en Zeeland, waar een ridderschap ontbrak. Afgezien van een klein aantal gederogeerde geslachten die vroegere adeldom konden aantonen, werd daarmee voor niet-edelen de weg der veredeling afgesloten.¹² Door aankoop van heerlijkheden en kastelen zouden echter ook steeds meer patriciërs als heer gaan leven. Adellijke en niet-adellijke heren waren hierdoor naar uiterlijke

¹² Zie voor deze re-aristocratisering der gederogeerden in de 16e eeuw, H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1990) 187-188.

levensstijl voor buitenstaanders steeds moeilijker te onderscheiden. Ook de stadse meneer heette spoedig jonker in het onderlinge verkeer. Voor pachters en dorpelingen maakte het tenslotte weinig uit of de landheer een geboren ridder of een gezeten burger was.¹³ Bovendien pronkten heel wat burgerheren met vreemde titels op grond van buitenlandse adelsbrieven. Heel de bovenlaag van de Republiek kampte hierdoor met het onoplosbare probleem van de nimmer te bepalen onderlinge distantie en hiërarchie. Ooit had de ongetitelde landjonker zijn plaats geweten ten opzichte van de vroegere graven en hertogen. Maar welke rang vertegenwoordigde deze oudadellijke geboorteadel ten opzichte van de opkomende 'briefadel' die, veredeld door buitenlandse vorsten, voortaan als *Freiherr*, *chevalier*, *knight* of *baronet* door het leven ging?¹⁴

Juist doordat nieuwkomers op gevestigden leken, benadrukten de laatsten steeds meer het onderlinge verschil. Terwijl patricische aristocraten zich hulden in fluweel, kleedden edelen zich wel in landtenue. Maar ook onder de edelen onderling heerste onzekerheid over de vaststelling van rang en reputatie. Zo keken Gelderse edelen neer op hun Hollandse standgenoten aangezien het voormalig hertogdom nog in de Republiek de *préséance* genoot boven de voormalige grafelijkheid.¹⁵ Ook was de krijgsdienst zozeer een vererende, ridderlijke roeping dat een Gelders graaf in 1644 genoegdoening weigerde aan een landjonker die hem in zijn eer had gekrenkt, aangezien hij 'geen eere soude hebben te vechten tegens een, die noyt de wapenen hadde gedragen'.¹⁶ Meer dan moed en glorie werd afkomst echter steeds meer hét onderscheidend criterium voor riddereer.

Voorals de ongetitelde ridderadel op het voorouderlijk stamslot koesterde vanaf het einde van de zestiende eeuw de lange 'bloedlijnen' van zijn tot in de middeleeuwen terugvoerende adellijke kwartieren. Vlaggen, schilden, grafmonumenten, koetsen en portretten, overal verschenen wapenschilden, met de helm boven het wapen als het onvervreemdbaar onderscheid tussen een ridderlijk en een burgerlijk blazoen. Elk zichzelf respecterend geslacht deed mee aan dit heraldisch prachtvertoon.¹⁷ In deze race om distinctie liet ook de geboren landjonker zich steeds meer met *baron* aanspreken. Zo voerde Arend VIII van Wassenaer Duivenvoorde (1610-1681) in 1640 als eerste van zijn tak de titel baron, nadat de drie takken Duivenvoorde, Obdam en Warmond eerder de oudadellijke naam Van Wassenaer weer hadden aangenomen en

¹³ Vgl. Kuiper, *Adel in Friesland*, 72-73. Zie voor deze jonkerengeslachten ook H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigeneërfden van de Late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988) 44; Bos, e.a., *Huizen van stand*, 17, 21-22.

¹⁴ De Habsburgse titel *Freiherr* werd in de Republiek gelijkgesteld met (rijks)baron; *baronet* werd in 1611 door de Engelse kroon ingesteld om de grote afstand tussen ongetitelde *knights* en *barons*, de laagst getitelde edelen, te overbruggen; P. Roebuck, *Yorkshire Baronets 1640-1760. Families, Estates and Fortunes* (Oxford, 1980).

¹⁵ Hollandse edelen weigerden daarom wel met Gelderse standgenoten aan buitenlandse delegaties deel te nemen; J. Streng, 'De adel in de Republiek', *Virtus*, X (2003) 90-91.

¹⁶ Aldus de graaf van Flodoff (Vlodrop) in 1644 ten aanzien van Willem van Lintelo tot de Ehze, in een verklaring tegenover een lid van de Zutphense ridderschap; Streng, 'De adel in de Republiek', 117. Vergelijk ook de opvatting van Van Reede Ginckel over een heer zonder wapenen als 'sans valeur nij principe'; J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 114.

¹⁷ Vgl. A.J. Mensema, 'Het heraldisch prachtvertoon van de familie van Rechteren', *Overijsselse historische bijdragen*, CVII (1992) 5-31.

het Wassenaerwapen gingen voeren.¹⁸ Ofschoon geen ridder in de Republiek ooit met een baronie werd beleend, was volgens een commentator in 1740, ‘de titul van baron so gemeen geworde als eertijds die van jonker’.¹⁹

Voor sommige ‘schildboortigen’ was zelfs de zelfverkozen baronnentitel echter nog niet hoog genoeg. Binnen de context van de statuscompetitie van adel en burgerij – en het statusvacuüm na de vlucht naar het zuiden van de (katholieke) hoge adel – ontstond in de Republiek al snel een nieuw equivalent van de hofadel. Vooral onder internationaal opererende magnaten groeide de behoefte aan overtreffende titulatuur. Gezien de etiquette aan buitenlandse hoven en de wijze waarop diplomaten aan het Haagse hof hun rang vertegenwoordigden, was dit ook alleszins begrijpelijk. Nederlandse hovelingen die aanvankelijk in krenkende kaalheid een voor buitenstaanders onbegrepen ridderlijke representatie ophielden, lieten zich op grond van diplomatieke verdiensten door bevriende mogendheden fêteren met buitenlandse ridderorden en adelsverheffing. Tegenover de *knights* en rijksbaronnen stonden rondom 1700 *earls* als de Van Reedes van Amerongen en rijksgraven als de Van Wassenaers Obdam en de Van Rechterens van Almelo. Zo traden ridders in de voetsporen van de vroegere *grands* en keerden na ruim een eeuw de graventitels terug in het sociale verkeer, ofschoon slechts een enkele familie (zoals de Van Limburg Stirums) kon bogen op een *erkende* oudgrafelijke afstamming.

Toch was dit alles onder edelen kennelijk nog zo ongewoon dat Willem Bentinck van Rhoon (1704-1774) in 1732 zijn Brits-adellijke familie verzocht om zijn Habsburgse rijksgraventitel *hier te lande* voorlopig maar geheim te houden. Het ‘idiote document’ uit Wenen, dat hem 8.000 gulden had gekost, diende naar eigen zeggen slechts de verwanten van zijn Duitse schoonfamilie te imponeren. Bentinck wenste namelijk een zichtbaar bewijs van zijn *ebenbürtigkeit* in de huwelijksalliantie met de *standesherrliche* Aldenburgs. De matrone van dit geslacht, de oude gravin von Aldenburg op het Gelderse kasteel Doorwerth, was immers als geboren prinses ooit flauwgevallen toen een ongetiteld heer om haar hand vroeg!²⁰ Niettemin kwam de graventitel Willem Bentinck goed van pas bij zijn latere diplomatieke missies voor de Republiek in Wenen en Londen (al werd hij nog overtroefd door zijn oudste broer Henry, die in Engeland van graaf tot hertog van Portland werd verheven). Bovendien schiep de titel de nodige afstand tot zijn Nederlandse en Duitse ‘onderdanen’. Zo eiste de heer van Rhoon in 1749 van de weduwe van de baljuw te Rhoon maar liefst 13.800 gulden voor het zogenaamd ‘tekort in vorige jaren’, waarna hij het baljuwschap voor 15.000 gulden aan een ander verpachtte. Van de nieuwe baljuw verlangde de heer jaarlijks zelfs een opbrengst van 10.000 gulden – een buitenproportioneel bedrag dat uiteindelijk door een bevolking van slechts 550 zielen moest worden opgebracht.²¹

Reed Bentinck van Rhoon, ondanks de gespeelde gêne over zijn graventitel, in het

¹⁸ Vgl. Brokken, e.a., *Heren van Stand*, 91; Noordam, ‘Elite van Zuid-Holland’, 19.

¹⁹ Geciteerd bij J. Aalbers, ‘Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw’, in: Aalbers, Prak, *De bloem der natie*, 61-62.

²⁰ Bentinck van Rhoon schreef dit in een brief aan zijn moeder, Jane Martha Temple, Lady Portland, aangehaald bij Hella S. Haasse, *Mevrouw Bentinck. Onverenigbaarheid van karakter & De groten der aarde* (Amsterdam, 5 1990) 114, 131, 135-136.

²¹ W.C. van Huffel, *Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven 1725-1747* (Den Haag, 1923) 117.

Haagse spoedig met een ‘vorstelijke’ achtspan rond, over het algemeen hield de ridderadel zich aan het devies beter een ‘wesentlijk edelman’ dan een ‘gemaakte graaf’ te zijn. Adellijke titels speelden in het sociale verkeer nauwelijks een rol en een buitenlandse adelsbrief legde in het geheel geen gewicht in de schaal. Aan wat hier te lande doorging voor een (getiteld) baron of graaf werd hooguit het ‘droit de politesse’ toegekend. Naar beneden toe zou de houding van de ridderadel steeds hooghartiger worden naarmate deze rijker, aanzienlijker en exclusiever werd, en steeds meer bestuurlijke ambten en juridische rechten wist te verwerven. Beschermden de ambachtsheren vóór de Opstand nog vaak de dorpsbelangen tegen de gewestelijke landsheren, als de nieuwe dragers van de Statensovereenkomst waren zij het die voortaan recht spraken en keuren en verordeningen uitvaardigden.²²

De dynamiek van de adellijke herinnering

Waarom konden de ridders zolang overleven in een land zonder ridderkrijg? Anders dan in de omringende monarchieën bleef de Republiek tot op het einde een bestuurlijke lappendeken van rivaliserende steden en standen. Nadat met de Nederlandse Opstand de staatkundige klok voor eeuwen was stilgezet, hielden de afzonderlijke ‘staten’ nog ruim twee eeuwen vast aan historisch gegroeide instituties en praktijken. De gewestelijke ridderschappen waren daarvan zelf wel het pregnantste voorbeeld. Want een vorstelijke *verheffing* in de adelstand mocht voor niet-edelen onbereikbaar zijn geworden, voor gederogeerde geslachten bestond nog altijd de mogelijkheid van een *erkenning* van adeldom door de gewestelijke ridderschappen. Het verleden schiep daarmee onvermoede kansen voor ‘welgeborenen’ met voorzaten die in voorgaande eeuwen tot het patriciaat waren vervallen. Door opnieuw een adellijke levenswijze op te vatten stond voor hen een ‘terugkeer’ open tot de ridderstand. Dat daarbij de steun van het stadhouderlijk hof veel gewicht in de schaal legde, zagen we al in het geval van Van Aerssen.

Gezien de mogelijkheid te worden geadeld door het verleden valt te begrijpen dat veel patriciërs met adellijke ambities hun toevlucht namen tot een zorgvuldige constructie van een adellijk familieverleden. Dat deze weg naar veredeling zeker niet kansloos was, blijkt uit het geval van Hendrik van Tuyll van Serooskerken, heer van Stavenisse, Kempenshofstede en St. Annaland (1574-1627). Nadat deze Zeeuwse gedelegeerde in de Staten-Generaal te Den Haag zich in de nabijheid van de Nassaus op de Stichtse ridderhofstad Rijnhuizen vestigde, zou hem spoedig een gezantschap aan het Engelse hof toevallen.²³ Hoewel de stadhouderlijke steun ook in zijn geval doorslaggevend was, lag aan de wieg van dit succes een fictieve incorporatie van de Betuwse ridders Van Tuyll in zijn onedel voorgeslacht. In het huisarchief van kasteel Zuylen bevindt zich nog het ‘compromis van alliantie’ uit 1603 ‘waarbij Hendrik van Tuyll van Serooskerken en Willem van Tuyll van Bulckestein verklaren van één stam te zijn, dezelfde naam te zullen blijven dragen en hetzelfde wapen te voeren’.²⁴ Door deze cor-

²² Vgl. S. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)’, in: Brokken, e.a., *Heren van stand*, 128-129.

²³ B. Olde Meierink, ‘Rijnhuizen’, in: B. Olde Meierink, e.a., eds., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 392.

²⁴ Utrechts Archief: Huis Zuylen, aktes, inv. nrs. 890-891.

VIRTUS JAARBOEK VOOR ADELSGESCHIEDENIS

'Wyllem van Tuyll van Bulckensteijn', schilderij door onbekende kunstenaar [1560] (olieverf op paneel, Slot Zuylen, Oud Zuilen)

Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken en zijn vrouw Anna Elisabeth van Reede. Genealogie met portretten en kwartierstaten uit ca. 1692 (Oud Zuilen, Slot Zuylen)

rectie van het familieverleden wist de Zeeuwse ambachtsheer zich als Gelders baron de noodzakelijke heraldieke afstamming aan te meten voor een huwelijk in de Stichtse adelstand. Nog zijn kleinzoon Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken (1642-1692) liet met ditzelfde oogmerk een kostbare familiegenealogie vervaardigen. De Utrechtse pentekenaar Justus van Attevelt (circa 1621-1692) kopieerde naar onbekende originelen een Zeeuwse wapenkaart en enige archaïserende pentekeningen van adellijke voorouders. Postuum schilderde hij ook Jerenominus van Serooskerken, uitgedost met een zwaard ten teken van de ridderslag die deze Zeeuwse jonker in 1545 van keizer Karel zou hebben ontvangen.²⁵

Nadat Hendrik Jacob door een huwelijk met zijn adellijke nichtje en stiefzuster Anna Elisabeth van Reede (1652-1682) in 1665 in bezit kwam van slot Zuylen, volgde nieuwe inventies van het verleden, ditmaal met het oog op Zuylens nieuwe portretgalerij. De gerenommeerde Hendrik Bloemaert (circa 1601-1672) kreeg opdracht zes voorvaders naar oude prenten te vereeuwigen. Het 'oudste' portret in deze nog *in situ* bewaarde verzameling is dat van een exotisch uitgedoste *Pieter van Tuyll Ridder Eerschappe van Serooskerke* (circa 1670). Hoewel de vijftiende-eeuwse stamvader hier staat afgebeeld met vier adellijke kwartieren komt hij in de bronnen slechts voor als Pieter Hugon Reynerszn, alias van Serooskerken († 1492).²⁶ De toe-eigening van het voorgeslacht zou, ten slotte, in 1757 worden voltooid met een uitbreiding van de Zuylens *Ahnengalerie* met enige zestiende-eeuwse monumentale portretten van de uitgestorven Gelderse baronnen Van Tuyll, afkomstig van hun stamslot Bulckesteyn te Deil.²⁷

De dynastieke betekenis van het kasteel nam dus in de Republiek eerder toe dan af. Dit blijkt niet alleen uit de ridderstukken met een doorkijk op het stamhuis, maar eveneens uit de moeite die veel adellijke families zich getroostten om een verloren riddergoed weer 'terug te kopen'. Zo liet de Utrechtse baron Hardenbroek zich nog in 1694 met zijn oudste zoon en stamhouder in klassiek Romeinse dracht portretteren voor zijn Utrechts stamgoed Hardenbroek, dat echter om financiële redenen een generatie eerder uit de familie was verdwenen. Het huis, dat door de schilder nog in middeleeuwse gedaante werd afgebeeld met de in deze tijd al verdwenen donjon, symboliseerde kennelijk nog steeds de oorsprong en continuïteit van dit adellijk geslacht. Anders dan andere huizen waarover de familie beschikte, zou het stamhuis ook nooit uit de herinnering verdwijnen. Nog in 1748 werd kasteel Hardenbroek op een veiling teruggekocht door een nazaat van de laatste, tiende heer van Hardenbroek. Interessant genoeg onderging het toen een grootscheepse classicistische verbouwing, waarbij het timpaan van het fronton boven het middenrisaliet werd opgevuld met het wapen van de Hardenbroeks; een 'nieuw-oud' wapen ontleend aan dat van de uitgestorven hoofdtak der oudadellijke Wulvens. Bovendien werd de band met het verleden in de architectuur van het vernieuwde Hardenbroek gehandhaafd door de hoog-

²⁵ Utrechts Archief: Huis Zuylen, inv. nr. 901: Genealogie van Hendrik Jacob van Tuyll van Serooskerken en Anna Elisabeth van Reede met portretten en kwartierstaten, circa 1692. Zie voor de opdracht aan Van Attevelt; A. van der Goes en J. de Meyere, eds., *Op stand aan de wand. Vijf eeuwen familieportretten in slot Zuylen* (Maarsen, 1996) 74-75.

²⁶ S.A.C. Dudok van Heel, 'Toen hingen er burgers als vorsten aan de muur', in: N.E. Middelkoop, J.B. Bedaux en W. de Bell, *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd. 1600-1800* (Bussum, 2000) 59; S.A. Coene, *Het geportretteerde huis. Ten voeten uit geschilderde portretten met een landhuis op de achtergrond* (BA scriptie ACW, UvA 2006).

²⁷ Van der Goes, De Meyere, *Op stand aan de wand*, 47-48.

oplopende schilddaken op de hoeken, wat de suggestie wekte van de incorporatie van een vierhoekig middeleeuws kasteel met hoektorens. De in de familie lang met verontwaardiging gememoreerde ‘faux pas’ van de vervreemding van het stamgoed, was met deze geschiedvervalsing eervol rechtgezet.²⁸

De Van Tuyll van Serooskerkens en Hardenbroeks waren beslist niet uniek als uitvindere van hun familieverledens.²⁹ De enorme adelsvlucht, de komst van de hugenoten, en de gewestelijke migratiestromen bevorderden in de Republiek de behoefte aan stabiliteit en identiteit. Nadat het vooruitzicht van nobilitering aan betekenis had verloren, werd daarom door ‘autochtone’ burgers met des te meer ijver gezocht naar edelen in het voor-geslacht. Lang niet altijd slaagde men daarin echter zo glansvol als deze Stichtse edelen. Aanzienlijk minder succesvol was, bijvoorbeeld, de Hollandse patricische familie Van Sijpesteijn in haar niet aflatende poging om een oudadellijke afstamming te construeren. Vanaf het ‘adellijk’ huwelijk van Johan van Sypesteijn (1564-1625) en Catharina van Nijenrode, vrouwe van Hillegom († 1615) stond ook het leven van deze familie in het teken van de correctie van de familiegeschiedenis. Hoewel begiftigd door het stadhouderslijk hof met prestigieuze ambten als dat van houtvester van Holland en baljuw van de hoge heerlijkheid Brederode, en in bezit van de aanzienlijke heerlijkheid Hillegom (die later aan de Sixen kwam), knaagde het gemis van een stamgoed. Van generatie op generatie ijverden de Van Sypesteijns voor een erkenning als ridderhofstad van hun door koop verworven hofstede in Nieuw-Loosdrecht, waarin men het oude Stichtse leen Sypesteijn herkende. Zonder een spoor van bewijs construeerde de familie op grond van dit bezit van nog geen halve hectare een adellijke afstamming die al net als die van de Van Tuylls en Hardenbroeks tot in de dertiende eeuw terugreikte. Ook de Van Sypesteijns bedienden zich daarbij van kostbare wapenkaarten, familieliedocumenten, portretten, en archaïserende tekeningen van het verloren riddergoed; alle gekopieerd naar originelen die bij een brand verloren zouden zijn gegaan. In hun geval liet de ridderhof echter op zich wachten tot op het einde van de negentiende eeuw, toen voor een tweede maal hetzelfde Loosdrechtse stamgoed in de familie werd teruggekocht. De laatste mannelijke nazaat, Jhr. Henri van Sypesteijn (1857-1937), ‘herbouwde’ toen het huidige ‘kasteel’ Sypesteijn – dat in heel zijn tragikomische fictionaliteit nog vandaag de dag getuigt van de dynamiek van de adellijke herinnering.³⁰

²⁸ In 1682 verkochten de Hardenbroeks om financiële redenen ridderhofstad Groenewoude, twee jaar later ook Hardenbroek, dat in 1733 nogmaals om dezelfde reden door de familie Van Rossum publiekelijk werd verkocht, alvorens het later is teruggekocht; R. van Drie, ‘Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw’, in Olde Meierink, e.a., *Kastelen en ridderhofsteden*, 47; Aalbers, ‘Utrechtse ridderschap’, 53; N. Bullinga en J. Kamphuis, ‘Hardenbroek’, in: Olde Meierink, e.a., *Kastelen en ridderhofsteden*, 231-236; F.W. van Gulick, *Nederlandse Kastelen en Landhuizen* (Den Haag, 1960) 216; B. Olde Meierink, ‘Der grosse Turm: ein Adelsymbol?’, in: G. von Büren, H.-H. Häffner en G.U. Groszman, eds., *Burgen und Schlösser in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (München, 2004) 185-186.

²⁹ Zie bijvoorbeeld de Van Egmond van de Nijenburgs, bij Maarten Prins, ‘Adellijke tradities en burgerlijke normen. De familie Van Foreest en het landgoed Nijenburg’, in: R. van der Laarse, ed., *Van goeden huize. Elite in en rondom Alkmaar in de negentiende eeuw* (Alkmaar, 2001) 37-38, en de klassieke casus van de Van Borsseles ten Hooghe, bij R. Fruin, *De oorsprong van de familie van Borssele van der Hooghe* (Middelburg, 1908), en R.C. de Neve, ‘Regenten, aristocratisering en genealogie’, *Virtus*, X (2003) 134, 146-147.

³⁰ P. van Mensch, ‘De uitvinding van het verleden. Jonkheer Henri van Sypesteijn op zoek naar zijn stamslot’, in: R. van der Laarse en Y. Kuiper, eds., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005) 196-202.

Kasteel te Helmond in het midden van de twintigste eeuw (foto, particuliere collectie)

Huizen van distinctie

Het kasteel was het beeldmerk van de edelman. Het stenen, omwalde of omgrachte huis met voorburch, torens en zaalgebouwen drukte sinds de late middeleeuwen een onuitwisbaar stempel op de landelijke cultuur van Europa. Anders dan wel wordt gedacht gold dit ook voor de verstedelijkte Nederlanden, waar vrijwel elke stad, elke grenspost, en elk rivierenknooppunt werd bewaakt door een burcht of kasteel. Nog tot op het einde van de Republiek genoten de kastelen, en de in hun plaats gebouwde landhuizen, een bijzonder status als ‘heerlijke’ residentie. Als *domicilium* of stamhuis werd de heer of *dominus* er met zijn verwanten geacht niet *in* maar *op* te wonen. Deze ‘apartheid’ van het adellijk huis greep terug op oude tradities. Zo werd al in een vermelding in het heerlijkheidsarchief van Helmond van 1331 gesproken over de heren ‘opt huus van Helmond’, welke uitdrukking wel met het Middelnederlandse ‘opperhuus’ of ‘oppen huys’ in verband is gebracht. Het betrof overigens de houten voorganger van het huidige kasteel, die toen al als het ‘oude huys’ of de ‘antiqua domo’ werd omschreven.³¹

Was deze zegswijze misschien vanzelfsprekend in een tijd waarin het adellijk huis ook daadwerkelijk doorging voor de heersende lokale macht, ten tijde van de Republiek

³¹ N. Arts, ‘Het ‘Oude Huys’. De archeologie van het kasteel van Helmond, circa 1175-1375’, in: N. Arts, H. Roosenboom en L. van Zalinge-Spooren, eds., *De kastelen van Helmond. Een machtscentrum aan de rand van de Peel* (Utrecht, 2001) 25.

moest, naar we eerder zagen, die feodale status voornamelijk symbolisch worden verstaan. Tot op het einde van de achttiende eeuw (vaak nog tot in de negentiende eeuw) was het adellijk huis een officieel erkende plaats van adellijke geboorte, huwelijk en overlijden. Deze dynastieke relatie van het huis en zijn eigenaren werd vanaf begin zestiende eeuw op steeds meer adellijke huizen uitgebeeld in wapenstenen, of een op funderingshoogte ingemetselde ‘eerste steen’ met datuminscriptie en de initialen van de adellijke stichters.³² Ook identificeerde de familie zich wel met het stamhuis in de vorm van cartouches boven de hoofdingang met het echtelijk alliantiewapen van de stichters of de verbouwers ervan. In de achttiende eeuw werden hun vervlochten initialen wel aangebracht in het stucwerk van de hal. In deze persoonlijke toe-eigening van de *Stammburg* tekende zich als het ware de verschuiving van een overwegend militaire naar een overwegend residentieële functie af. Wie kon bogen op zulk een gerespecteerde plaats van afkomst had welhaast geen titels meer nodig.

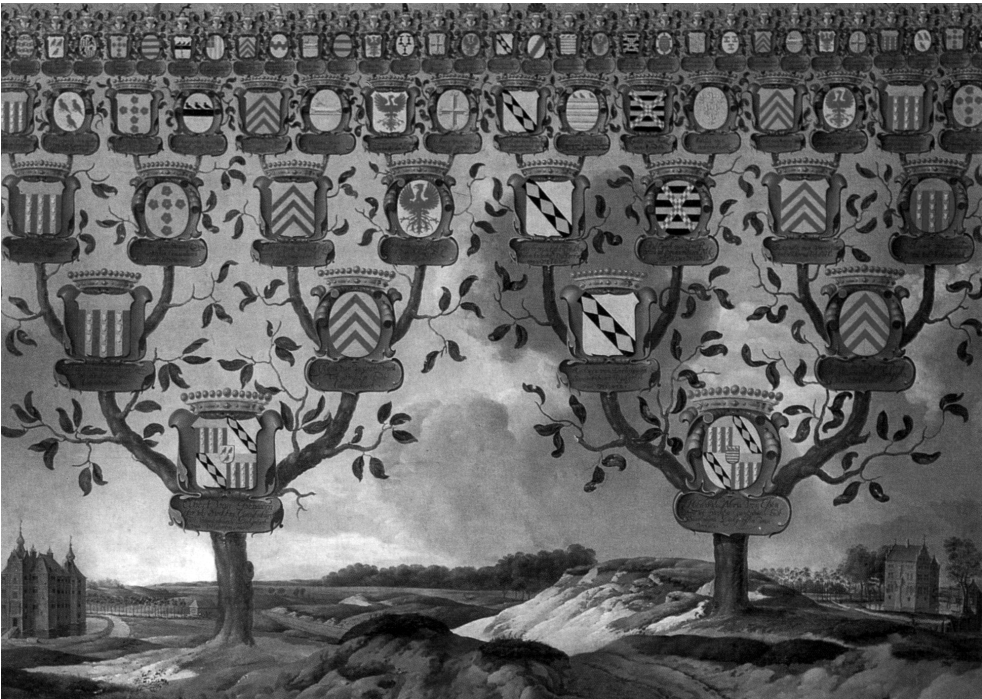
Deze in de gewestelijke adelscultuur gewortelde cultus van het stamhuis was cruciaal voor het ridderlijke zelfbeeld van de Nederlandse heren of landjonkers. Want niet de titel maar het huis gold als toetssteen van het adellijk verschil. Niet toevallig ontstond vanaf omstreeks 1640, toen de ridderschapbepalingen steeds exclusiever werden, eveneens de gewoonte onder de bezitters van erkende ridderhofstedes om hun huizen te voorzien van ridderhofstadwapens. Deze pronkten spoedig op de zeventiende-eeuwse wapenkaarten van de leden der ridderschappen, en evenals de heerlijkheidwapens werden de wapens van het huis wel als hartschild gevoerd in het familiewapen.³³ Anderzijds vinden we ook representaties van het stamhuis op wapenstenen en adellijke kwartierstaten. Zo werd de adellijke status van de Veluwe ridder Elbert van Isendoorn à Blois (1601-1680) en Maria Hadewig van Essen († 1646) omstreeks 1645 metersgroot op doek vereeuwigd in de vorm van twee geschilderde stambomen met vier vertakkingen vol wapenschilden, met links zijn kasteel Cannenburch en rechts haar kasteel Swanenburg op de achtergrond.³⁴ Op de Cannenburgh zelf vinden we van hun voorouders, de zestiende-eeuwse eigenaren Hendrik van Isendoorn à Blois († 1594) en zijn echtgenote, nog de wapens en portretten in de rijk bewerkte renaissancegevel boven de hoofdingang, naast het geharnast beeld van hun erfflater, de *condottiere* Maarten van Rossem.

Anders dan de katholieke Van Isendoorns zetelden de ridders van de Republiek vaak al niet meer op een middeleeuws, verdedigbaar huis. Vanwege de ridderschapbepalingen werd echter in de symbolische vorm van torens en omgrachting ook op classicistisch verbouwde landhuizen nog lang aan de ridderlijke vereiste van weerbaarheid vastgehouden. Het huis stond immers voor het heerlijke ‘van’ waaraan de heer of vrouwe inkomsten, macht en aanzien ontleende. Behalve als riddermatig huis (met

³² Vgl. H. Ronnes, *Architecture and Élite Culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700* (Amsterdam, 2006) 128-131. Zie ook M. Flokstra, ‘t Huuske Oijen te Kessel, 1477-1780’, *Castellologica* 1-2 (1994) 53; R. Dell’Aira, ‘Over een zeventiende-eeuwse steen van de familie Van Bronckhorst en Vijgh in kasteel De Waardenburg’, *Castellologica* 1 (1999) 365-366; E.J. Wolleswinkel, ‘Een wapenstein Van Eck-Quadt afkomstig van kasteel Groenewoude te Woudenberg’, *Virtus*, X (2003) 184-189.

³³ De sterk op elkaar gelijkende ridderhofstadwapens grepen terug op wapens van de kasteelstichters, waarvan de meesten behoorden tot dezelfde, geparenteerde Stichtse families; Van Drie, ‘Begrip ridderhofstad’, 50.

³⁴ D.J.G. Buurman, ed., *De Cannenburch en zijn bewoners* (Zutphen, 1990) 57.

Kwartierstaat van het echtpaar Elbert van Isendoorn à Blois en Maria Hadewich van Essen uit omstreeks 1645. Links een afbeelding van de Cannenburch bij Vaassen en rechts de Swanenburg bij Vorchten (doek, *Collectie Gelderse Kastelen, Vaassen*)

admissierecht tot de ridderschappen), lag de betekenis van het stamgoed daarnaast in die van zetel van een ambacht of heerlijkheid. Als een centrum van ‘geprivatiseerd overheidsgezag’ oefenden de eigenaren er het juridisch gezag over de plattelandsbevolking uit.³⁵ De feodale, ‘heerlijke wereld’, die op het platteland in feite standhield tot aan de moderne tijd, is daarom wel voorgesteld als een eilandenrijk waarin iedere heer en vrouwe regeerde over een eigen rechtsdomein. De familie leefde er als kleine vorsten in een ‘little kingdom’ waarin zij met grote ontvangsten gezag uitstraalde over haar onderdanen.

In dit bestuurlijke aspect ligt de welbekende associatie van het ridderkasteel met de feodaliteit besloten. Dit voert terug tot de vroege middeleeuwen, toen de feodale *Herrschaft* draaide om een door wereldlijke of geestelijke landsheren in leen gegeven *curtis* of domeinhof, bestaande uit het zelfvoorzienend vronland van de heer en de door zijn horigen bewerkte omliggende landerijen. Anders dan in de Byzantijnse wereld, waarin de horigheid standhield tot in de moderne tijd, werd het hofstelsel in West-Europa echter in de hoge middeleeuwen vervangen door het leenstelsel. Het *dominium* ging toen over in een ‘seigneurie’ of gerechtsheerlijkheid. De periode vanaf

³⁵ Vgl. H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, eds., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996) 11.

de elfde en twaalfde eeuw die volgde op het Karolingische hofstelsel wordt daarom wel 'het tweede feodale tijdperk' genoemd. Ondanks zijn 'overherige' rechten op het land bestond er geen bezitsrelatie meer tussen de 'seigneur' en zijn pachters en dienstmannen. En voor de *vicus* of pachthoeve gold in principe hetzelfde als voor het *feudum* of leen, dat voortaan vrijelijk kon worden vererfd of zelfs verkocht, zolang de leenband maar behouden bleef.³⁶

De feodale drie-eenheid van kasteel, heerlijkheid en ridderschap had in de late middeleeuwen al een hoog fictief gehalte, en in de vroegmoderne tijd *symboliseerde* zij veel meer de idee van adeldom dan dat zij deze *definieerde*. Het gebruik van het heerlijke 'van' als toevoegsel aan de familienaam, verbond immers niet alleen de adel met een heerlijkheid of riddergoed, maar kon door koop, schenking of vererving eveneens op niet-edelen overgaan. Het bezit van heerlijke rechten en versterkte huizen was daarmee al evenmin een adellijk monopolie als het recht om wapens te dragen of een heraldisch wapen te voeren. Aangezien de adel zijn politieke macht en juridisch gezag voornamelijk aan de belening van heerlijke rechten ontleende, versterkte deze verwatering echter tegelijk een nieuwe behoefte aan distinctie. Dit kwam tot uitdrukking in strengere vereisten van ridderboortigheid en het bezit van een riddermatig huis met heerlijke rechten en vrijheden. Paradoxaal genoeg kreeg deze geprivilegieerde status van het adellijk huis dus pas in de vroegmoderne tijd een meer geïnstitutionaliseerd karakter toen het kasteel zijn weerbare functie verloor. De politieke en maatschappelijke distinctie van het riddergoed als een territoriaal, leenroerig goed was dan ook nauw verbonden met de vroegmoderne staatsvorming. In de gecompliceerde onderhandelingsrelaties van edelen en steden om de vorstelijke bedes ontstond in de meeste gewesten behoefte aan een erkenning van riddermatige huizen, waarvan de eigenaren van de landsheer het recht van admittie tot de landdag en van 'vrijing' in de belastingen genoten.

De vroegste registraties van Nederlandse adelshuizen dateren van het begin van de zestiende eeuw. De aanleiding was de centraliserende politiek van de Habsburgse keizer Karel V (1500-1558). In de gespannen relatie met de absolutistisch opererende vorst stredden de edelen zowel voor het behoud van hun belastingvrijdom als voor hun tol- en jachtrechten, en andere voor adellijk gehouden standsvoorrechten. Vaak ging het hierbij om een optekening van bestaande rechten en privileges. Anders dan bij de vroegere vazalliteit werden deze echter niet meer aan de leenheren persoonlijk, maar aan hun huizen of bezittingen toegekend. Zo werd in een Utrechtse huisgeldakte van 1512 voor het eerst gesproken van een 'ridderhofstad'. Dit in de zin van een adellijk huis met heerlijke privileges, zoals het recht van de heer om te mogen admitteren in de ridderschap.³⁷ De ridderhofstad was dus geen vanzelfsprekend overblijfsel uit de riddertijd, maar een nieuwe politiek-juridische constructie met de suggestie van feodale continuïteit.

In de zeventiende eeuwse Republiek, waar de vorstelijke bede geen rol meer speelde, beperkte het vrijingsrecht zich steeds meer tot de lokale belastingheffing op het huis

³⁶ Vgl. J.L. Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam, 1987) 120-124, en Bernard Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1800* (Utrecht-Antwerpen, 1960) 41-46, 50-51.

³⁷ Van Drie, 'Begrip ridderhofstad', 41-43.

waarvoor men in de ridderschap was verschreven.³⁸ Op grond hiervan circuleerden nieuwe lijsten van adellijke huizen, waarvan de rechten en vrijheden inzet werden van de politieke competitie van adel en patriciaat binnen de gewestelijke Staten. Uit deze eliteconcurrentie ontstond een bestuurlijke en maatschappelijke institutionalisering van de ridderstand. Ridderlijke geboorte en adellijke levenswijze werden verbonden met een door de Staten erkende adelswoning die de eigenaar het recht gaf om zitting te mogen nemen in de ridderschap. Evenals in de Zuidelijke Nederlanden werd die admmissie ook in de Noordelijke Nederlanden verbonden aan één huis dat de heer tot *domicilie* of ‘stamhuys’ diende. In het westen en midden van het land stond dit huis bekend als ridderhofstad, in de oostelijke provincies als havezate, en in de noordelijke provincies als borg of state.

De ridderschappen speelden ten tijde van de Republiek een steeds belangrijker rol in de politiek-juridische territorialisering van het gewestelijke adelsbezit. Na de Opstand had het adellijk grondbezit nog een zeer gedifferentieerd karakter. Naast een betrekkelijk gering aantal vrije en hoge heerlijkheden en kloosterdomeinen, afkomstig uit het bezit van de vroegere hoge adel en geestelijkheid, beschikten de meeste edelen overwegend over lagere heerlijkheden of ambachten. Sommigen waren slechts eigenaar van een landgoed zonder rechtsgebied dat pas in de zeventiende eeuw werd erkend als havezate of ridderhofstad. Was het adellijk huis in deze periode dus lang niet altijd meer een kasteel, en het kasteel lang niet altijd meer een adelshuis, ook kon het recht tot havezate worden verkocht en aan andere goederen verbonden. De lijsten hadden hierdoor de vanzelfsprekende neiging om te groeien. Zo werden in de Overijsselse kwartieren Salland, Twente en Vollenhove omstreeks 1650 respectievelijk 60, 32 en 22, en bij een latere telling respectievelijk 74, 43 en 20 havezaten geregistreerd.³⁹ De Vollenhoofse jonkers of ‘haveluden’ werden zelfs in de ridderschap verschreven voor *stadshuizen* die onder een nieuw verzonnen huisnaam voor havezate doorgingen, zonder enige visuele of materiële relatie met een landgoed of heerlijkheid. De ridders werd daarom toegestaan een erve in het drostambt Vollenhove te vrijen, of, vanaf 1620, honderd gulden in mindering te brengen op hun belastingaanslag.⁴⁰ In het Sticht kregen volgens verschillende tellingen ongeveer 60 tot 110 huizen de status van ridderhofstad.⁴¹ In Holland, waar in het admmissie-reglement van 1666 van Utrecht het begrip ‘ridderlijke hofstad’ werd overgenomen, is echter nooit een lijst van ridderhofsteden opgemaakt. Edelen werden er als vanouds op grond van het bezit van een hoge heerlijkheid of een daarmee gelijkgesteld bezit van ambachten in de ridderschap verschreven.⁴² Niettemin – of misschien wel juist hierdoor – betwisten ‘mannen van eer’ voortdurend de status van elkaars bezittingen, die tenslotte de voornaamste graadmeter van de adellijke pikorde waren.

³⁸ In het Pruisisch Overkwartier en in de Oostenrijkse Nederlanden was men nog in de achttiende eeuw vrijgesteld van betaling van zijn aandeel in de vorstelijke bede; M. Flokstra, ‘Riddermatige huizen in het Pruisisch Gelders Overkwartier’, *Castellologica* 2-3 (1997) 239.

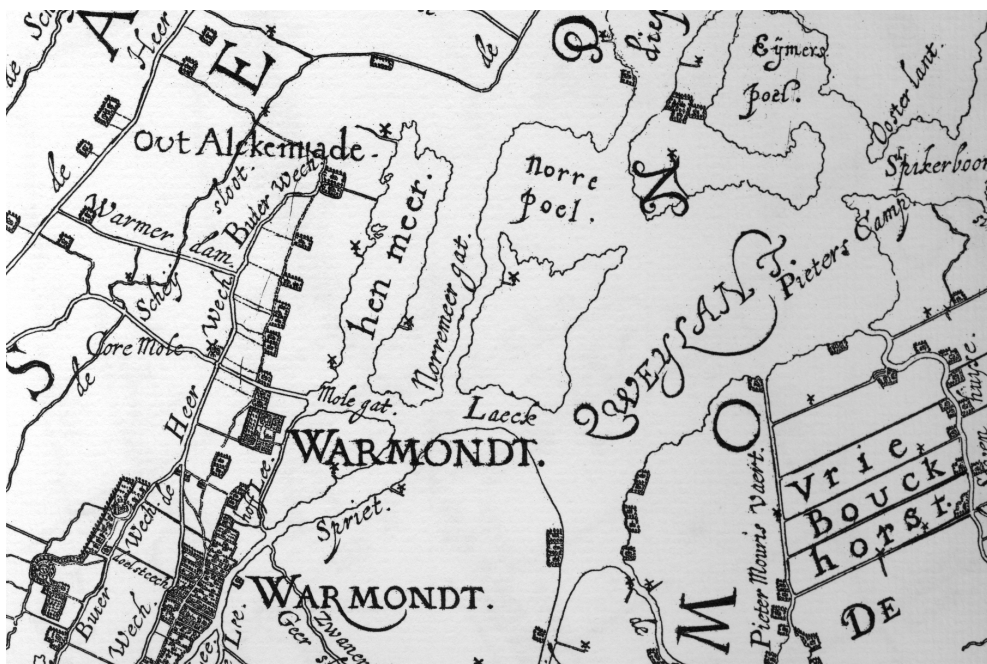
³⁹ Vgl. W.H. Dingeldein, *Singraven. Beelden uit verleden en heden van een Twentse havezate* (Enschede, 1969) 50-55, en Mooijweer, ‘In Overissell’, 42-43. Dit weerspreekt overigens de opvatting van de laatste auteur dat het aantal Overijsselse havezaten al was gefixeerd met het admmissie- en vrijingsbesluit van 1546.

⁴⁰ Mooijweer, ‘In Overissell’, 34-37; Gevers, Mensema, *Havezaten in Salland*, xiii-xiv; Gevers, Mensema, *Havezaten in Twente*, 27-28; A.J. Gevers, A.J. Mensema en Js. Mooijweer, *De havezaten in het Land van Vollenhove en hun bewoners* (Alphen a/d Rijn, 2004) 12-26.

⁴¹ Van Drie, ‘Begrip ridderhofstad’, 49.

⁴² Fockema Andreae, ‘Rijnlandse kastelen en landhuizen’, 10.

Een beruchte Hollandse herenruzie die zich over meerdere decennia uitstreckte was die tussen de eigenaren van de naburige huizen Warmond en Oud-Alkemade in het Rijnlandse dorp Warmond. De aanleiding was jonker Floris van Alkemade's (1631-1704) weigering in 1676 om als eigenaar van Oud-Alkemade zijn aanslag te betalen in de steek of dorpsbelasting. In Alkemade's verweer voor het Hof van Holland beriep hij zich op de riddermatige status van zijn huis: 'Ick, noch vader en grootvader, hebben ooit gecontribueert in de steek, gelijk mede bij geen personen van adellijcke huysse besittende in Heel Hollant int gebruyck is'. De jonker pretendeerde af te stammen van het middeleeuwse hoofdelingengeslacht Van Alkemade dat al vanaf de veertiende eeuw zijn huis bewoonde. Hoewel de Van Alkemades hun in 1614 gekochte hofstede Alkemade al snel tot een adellijk kasteel 'betimmerden' waren zij echter geen *heren* van Alkemade. Toen zijn grootvader het tot een versterkte boerderij vervallen huis en leen 'terugkocht' waren de heerlijke rechten al aan het naburige Huis Warmond verbonden. In 1678 legde Jan of Johan baron van Wassenaer van Duivenvoorde (1622-1687) dan ook wegens wanbetaling als ambachtsheer van Alkemade beslag op Floris' bezittingen. Toch overtuigde de weerbarstige jonker het hof ervan dat Alkemade 'een out Adellijk Stamhuys' met belastingvrijdom was, al zal men weinig geloof hebben gehecht aan het argument dat het ooit was gesticht door 'Alckemeena, de moeder van de grote Hercules'. Op grond van een oud plakkaat van 1518 werd gevonnist dat 'de Edele woonende onder een anders heer heerlijkheyt, niet subject [behoorde] te sijn aan eenighe dorpsomslag'. De Van Wassenaers legden zich

Detail van de kaart van het Hoogheemraadschap van Rijnland uit 1615. Hier staat nog vermeld de ridderhofstede 'Oud Alkemade', maar verdween op latere kaarten. Kaart door F. Balthasar (foto, particuliere collectie)

echter nimmer bij deze uitspraak neer, en lieten jaar na jaar in de steekrekeningen opnemen dat de heer van Alkemade 'alsnogh weygerich is den steeck te betalen'.⁴³ De strijd tussen de Wasseniers en Alkemades was met het vonnis van 1678 nog allerminst beslist. Ofschoon beide heren als katholieke edelen niet konden admitteren tot de ridderschap, hechtten zij een groot belang aan de riddermatigheid van hun huis. En op dit punt wist de heer van Warmond (én Alkemade) na verloop van tijd alsnog te zegevieren. Als dijkgraaf van Rijnland beschikte hij nog over andere troeven dan enkel de fiscalisering van het vertimmerde bezit der Alkemades. Prikte de toenmalige boerenhofstede 'Out-Alkemade' nog op de kaart van het hoogheemraadschap Rijnland van 1610-1615, op een tweede uitgave van 1647 was het tot een coulissekasteel verbouwde huis Alkemade slechts naamloos ingetekend, en zo dus letterlijk ongenoemd gelaten. Maar daarbij bleef het niet. Bij een gecorrigeerde heruitgave van deze kaart in 1687 (die nog tot in de negentiende eeuw in gebruik was) wist baron van Wassenier de status van de Alkemades nog verder te ondermijnen. 'Onse heer Jan', zo merkte de jonker van Alkamade woedend op in een brief aan zijn zoon, 'heeft mijn huys senisterlijck verduystert en uyt de caerte weten te krijgen.' Woorden van gelijke strekking schilderde de diep vernederde jonker zelfs op een bord dat hij bij wijze van protest bij de poort liet plaatsen. Maar het mocht niet baten. Pas ver na de sloop van het kasteel in 1824 zou de naam Oud-Alkemade weer op de provinciale kaart verschijnen!⁴⁴

Als politiek instrument waren kaarten dus al even dienstbaar (en onbetrouwbaar) als de lijsten met havezaten en ridderhofsteden. In sommige gewesten stond de fictie van kasteel, heerlijkheid en ridderschap echter wel heel ver af van de historisch gegroeide werkelijkheid. Zo kende het gewest Zeeland voor de Opstand geen hoge heerlijkheden, maar enkel ambachten en kloosterbezittingen. Na de Reformatie is de katholieke adel er overwegend naar Vlaanderen uitgeweken, terwijl vele protestantse jonkers met adellijke aspiraties naar Holland en Utrecht vertrokken. Regeerden de bovengenoemde Van Tuyll van Serooskerkens en andere 'Hollandse' heren hun vroegere bezittingen nog lang als *absentee landlords*, veel katholieke bezittingen vielen spoedig in patricische handen. Evenals in Holland beperkte de invloed van de Zeeuwse adel in de Staten van Holland en Zeeland zich slechts tot één stem. Anders dan in Holland was dit in Zeeland zelfs niet eens de stem van de ridderschap, maar die van de Eerste Edele in de persoon van de prins-stadhouder. De prins liet zich in dit lichaam overigens meestal vertegenwoordigen door een representant of plaatsbekleder. In de achttiende eeuw was dit steeds een kopstuk uit de concurrerende Middelburgse clans der Van Citters en Van Borsseles.⁴⁵

Anders dan Zeeland kende het Gelderse kwartier van de Veluwe wel 'ridders' maar geen heerlijkheden. De edelen waren hier voor de ambtenbegeving geheel van de Arnhemse ridderschap afhankelijk. De territorialisering van het adelsbezit verliep hierdoor uiterst langzaam. Weliswaar stond de adellijke suprematie al niet meer ter dis-

43 A.G. van der Steur, 'Een burenruzie op hoog niveau', in: A.G. van der Steur, ed., *Heeren en Bueren. Bijdragen tot de geschiedenis van Warmond* (Den Haag, 1969) 63-65.

44 De eerste vermelding dateert van Kuypers *Gemeenteatlas* van 1865 waarmee onder de naam Oud-Alkemade het bos van het vroegere landgoed wordt aangeduid; Van der Steur, 'Burenruzie', 66-69.

45 Gabriëls, *Herren als dienaren*, 202-212.

cussie sinds bij besluit van hertog Karel van Gelre in 1532 alleen de 'treffelijkste geërfden' zitting kregen in het landgericht, maar deze grootgrondbezitters beschikten slechts over beperkte rechten. Zo was Rosendael, de voornaamste van Karels landsheerlijke burchten, noch met een ambt, noch met een stad verbonden. En de heer van Middachten, de voornaamste grootgrondbezitter in dit Arnhemse kwartier, bezat vanouds geen heerlijke rechten over de bewoners van het 'kasteeldorp' Ellecom. Het openbaar gezag viel er toe aan de drost van de Veluwezoom als vertegenwoordiger van de Gelderse Staten, waarvan Middachten verschillende landerijen in leen bezat.⁴⁶

In de oudere literatuur gaf deze geringe bestuurlijke slagkracht aanleiding tot het romantische beeld van de verpauperde Veluwse landjonker. Recent onderzoek vond echter onder de achttiende-eeuwse jonkers voornamelijk gegoede ingezetenen. De riddersadel (nauwelijks 0,3 procent van de bevolking) bezat ongeveer een zesde van de Veluwse gronden. Toch waren de jonkers op de Veluwe wel de voornaamste, maar niet de enige grootgrondbezitters. Het merendeel van de landerijen was in handen van 'geërfden'; onder wie in dit kwartier in de achttiende eeuw overigens geen eigenerfde boeren maar invloedrijke patricische grootgrondbezitters werden verstaan. De geërfden wensten als voornaamste belastingbetalers meer invloed op de besturen waarin edelen de rechtspraak en belastinginning monopoliseerden; een eis waaraan pas met de Bataafse Omwenteling van 1795 gehoor werd gegeven.⁴⁷

In andere gewesten wisten de geërfden vaak al eerder politieke invloed te verwerven. Zo bestonden in Drenthe nog in 1698 slechts 18 erkende havezaten, en ondervond de adel al vroeg concurrentie van een kleine bestuurselite van trotse eigenerfde herenboeren die de zogeheten schout of schultenambten monopoliseerden. Hoewel sterker geworteld in lokale besturen, zouden ook de Drentse schulten nimmer opgaan in de ridderschappen.⁴⁸ Daarmee was hun positie goed vergelijkbaar met de scholtenboeren in de Gelderse Achterhoek, die eveneens met de adel concurreerden zonder er ooit mee te assimileren. Evenals de 'rising bourgeoisie' in de steden stuitten deze herenboeren en dorpsnotabelen dus op het gouden plafond van de onbereikbare ridderboortigheid.⁴⁹

Heel anders lag dit echter in Friesland en in het Groningse Stad en Lande. In deze noordelijke gewesten waar het middeleeuwse leenstelsel nauwelijks sporen had nagelaten, ontbraken ridders en heerlijkheden. Niettemin telden deze streken tientallen borgen, stinsen of steenhuisen, en sprak men algemeen over de Friese en de Ommelander adel. De nazaten van de middeleeuwse hoofdelingenfamilies met Oostfriese familiebanden, zoals de Ommelander Ewsums en Ripperda's, waren de eigenlijke jonkergeslachten; families die daarom vaak wel door vreemde landsheren met goederen

⁴⁶ S. Frankewitz, 'De Gelderse landsheerlijke burchten van de dertiende tot het eind van de vijftiende eeuw', in: Jacobs, e.a., *Hertogdom Gelre, 204-205*; V. Paquay, 'Landgoed Middachten, een terreinexploitatie in het verleden', in: T. Hoekstra, ed., *Middachten: Huis en heerlijkheid* (Utrecht, 2002) 107-109.

⁴⁷ S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie (1650-1830)* (Zutphen, 1990) 50-53; S.W. Verstegen, 'Macht en gezag van de Veluwse adel in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe*, III (1994) 33-40.

⁴⁸ H. Feenstra, *Drentse edelen tijdens de Republiek. Een onderzoek naar hun sociaal-economische positie* (Ruinen, 1985) 7-9; Bos, e.a., *Huizen van stand*, 17, 21-22.

⁴⁹ G. Wildenbeest, *De Winterswijkse Scholten: opkomst, bloei en neergang; een antropologische speurtocht naar het fatum van een agrarische elite* (Amsterdam, 1983).

waren beleend.⁵⁰ Naar onderen toe bleef de grens echter vloeiend. Anders dan in Drenthe of de Achterhoek domineerden de 'voornamen eigenerfden' al snel de politieke besturen en wisten zij door huwelijk en ambt nog lang tot de adel door te dringen.⁵¹ Zo werden keuterheerden als het Groningse Bloemersma te Niekerk om die reden nog in de zeventiende eeuw tot borg verheven, waarna de eigenaren zich voortaan presenteerden als de heren Alberda van Bloemersma.⁵² Om te compareren op de Landdag voegden deze heren dus niet de naam van een heerlijkheid, maar die van hun huis aan de geslachtsnaam toe. Juist daardoor gelukte het de Friese en Ommelander jonkers echter niet om zich in bestuurlijke zin te verenigen tot een ridderschap. Omstreeks 1580 en in de tweede helft van de zeventiende eeuw ondernamen Ommelander hoofdelingen verschillende pogingen om op hun goederen 'distinctie te leggen'. Maar zij werden in de Groningse Staten effectief bestreden door coalities van eigenerfde herenboeren en het machtige patriciaat van de koopmansstad Groningen. In politieke zin een *quantité négligable* met nog geen 15 procent der comparanten in de Staten, monopoliseerden de jonkers echter het lokaal bestuur en de rechtsmacht op het platteland. Terwijl het redgerambt in de dorpen aanvankelijk nog door alle eigenerfden was bekleed, werd het vanaf halverwege de zestiende eeuw een onmiskenbaar adellijk standskenmerk.⁵³

Ook in Friesland manifesteerden de jonkers, minder hoog in aanzien maar talrijker dan hun Ommelander standgenoten, zich steeds meer als edelen. Hoewel zij zich nimmer verenigden in een ridderschap ondervonden zij veel minder tegenstand van de steden en eigenerfden. De weg naar de macht was er geplaveid door 'stemmenhandel'. Evenals de Drenten koesterden de Friezen hun middeleeuwse boerenvrijheid, zo fier bevochten op de graaf van Holland in de Slag bij Warns van 1345. Vanaf de zestiende eeuw kochten echter een klein aantal 'coqs du village' stemhebbende hoeven en landerijen op om binnen de grietenijen de volmachtplaatsen der eigenerfden te verwerpen. Door bestuurlijke en juridische ambten als voorrechten aan hun states en borgen te verbinden, ontstonden pseudoheerlijkheden. Zoals de heerlijkheden elders vaak als leengoederen aan de Staten waren opgedragen, werden de Friese grietmanambten formeel begeven door de Staten. En zoals edelen in andere gewesten voor hun heerlijkheden in de ridderschap compareerden, compareerden de Friese grietmannen voor 'hun' grietenij in de Landdag of State.

In de achttiende eeuw kende het Friese gewest al enige van de grootste landbezitters van de Republiek. Zo bezat Johan Vegilin van Claerbergen (1690-1773), grietman van

⁵⁰ Anders dan in Friesland waar grote weerstand bestond tegen de invoering van het leenstelsel, hadden de Ommelander hoofdelingen vaak wel Drentse goederen in leen van Utrecht en Gelre, en van de Oost-Friese graven en Saksische hertogen, maar er zijn geen bewijzen voor het bestaan van Ommelander heerlijkheden in de 16e eeuw; R. Alma, 'Ommelander ridderschap (1498-1516)', *Virtus*, X (2003) 47-48, 50-53, 55.

⁵¹ Kuiper, *Adel in Friesland*, 70-71; Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 42-45.

⁵² De Alberda's gebruikten die toevoeging ook nog nadat zij in de latere 18e eeuw op de borg Bijma te Faan resideerden; W.J. Formsa, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (Assen, 2 1987) 105, 286.

⁵³ Kuiper, *Adel in Friesland*, 67-70; Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 67-68; Formsa, e.a., *De Ommelander borgen*, 21-22, 28-36; Gabriëls, *Heren als dienaren*, 29-34; 212-24, 266-704. Onder de Saksische hertogen had in de Ommelanden omstreeks 1500 wel een ridderschap bestaan, maar na 1516 werd er niet meer van vernomen; Alma, 'Ommelander ridderschap', 47, 53, 57.

Doniawerstal, rond 1770 maar liefst 3.500 hectare land, terwijl een gemiddelde boer nog ploegde op zo'n 25 hectare.⁵⁴ 'Dezen Frieschen Adel is zederd ouds zeer Ryk, Vermogend en Aanzienlyk geweest', aldus de Kasselse hovenier-mathematicus van het Friese Oranjehof in 1763. Dat deze stand pas onder de Republiek was opgekomen, was voor hem kennelijk nauwelijks voor te stellen. Ook in uiterlijke gedragingen conformeerde de Friese en Ommelander jonkers zich volledig aan de ridderadel. Hoewel geroemd om hun 'modeste nedrigheid' hielden de ongetitelde heren het, volgens dezelfde Duitse observant, voor een schande 'om eenige Koopmanschap of Konst publyk te dryven, met de Hand te arbeiden, een gemeene Vrouw, of die minder van staat is als haar Geslacht te trouwen, enz.'⁵⁵ Zo bestierden Friese en Ommelander edelen het nimmer gefeodaliseerde platteland als 'koningen van hun gewest' en ontwikkelden de 'gekwalficeerden' van het ridderloze noorden zich tot de meest bevoorrechtte personen van de Republiek.

Heren van distinctie

Tijdens een jachtpartij in 1704 kwam het tot een treffen tussen de hoofdbewoner van Huys te Warmond, graaf de Berlo, gehuwd met Anna Hendrina van Wassenaer, en de eigenaar van Oud-Alkemade. De graaf – volgens een ooggetuige – 'ligte sijn rock op, sloeg op sijn gat, seggende: *ik schijt in U*, in U papa, en gantsche familie'.⁵⁶ Zoals we zagen dateerde de onderlinge rivaliteit tussen de baronnen van Wassenaer en de jonkers van Alkemade al van een halve eeuw eerder, en nog een generatie later zouden de gemoederen om een ander jachtconflict hoog oplopen.⁵⁷ Maar de Alkemades waren niet de enigen die de eer van de Van Wassenaers geweld aandeden. Als zelfverklaard edelman resideerde in de nabijheid van Warmond en Alkemade ook de schatrijke 'baronnen' Sohier de Vermandois, geparenteerd aan de Amsterdamse families Bartolotti, Coymans en Pauw, op hun luisterrijk verbouwde Rijnlandse hofstede Oud Poelgeest. De stichter van dit classicistische coulissenkasteel, de Amsterdamse koopman Constantin Sohier de Vermandois (1624-1670), had zijn hugenootse vader op diens sterfbed beloofd de koopmansstand vaarwel te zeggen en zijn vergaard fortuin te besteden aan het herstel van de geschonden familie-eer. Door zich trots 'heer van Oud Poelgeest genaamd Alkemade' te noemen deed hij de invloedrijke katholieke baron van Wassenaers Duivenvoorde, als heer van Warmond en Alkemade, al even scherpe concurrentie aan als de Van Alkemades op het nabijgelegen huis Oud Alkemade.⁵⁸ Wat Sohier ontbrak was echter een gevestigde naam als heer van een

⁵⁴ Kuiper, *Adel in Friesland*, 73.

⁵⁵ J.H. Knoop, *Tegenwoordige Staat of Historische Beschrijvinge van Friesland* (Leeuwarden, 1763), geciteerd bij Kuiper, *Adel in Friesland*, 80-81. Johann Hermann Knoop (ca. 1700-ca.1769) was hovenier-mathematicus in dienst van het hof van Marie-Louise van Nassau.

⁵⁶ Geciteerd in het origineel, bij R. van Lit, *Kastelen en buitenplaatsen in Rijnland* (Zutphen, 1983) 87.

⁵⁷ Zie voor de tweede ruzie van 1733 eveneens Van der Steur, 'Burenruzie', 70-72.

⁵⁸ Van Lit, *Kastelen en buitenplaatsen*, 65. Sohier de Vermandois huwde de uit een Antwerps hugenotengeslacht stammende Catharina Coymans (1624-1653) die als enig dochter en erfgenaam het familiefortuin en familie buiten in Beverwijk meebracht. De Sohiers waren geparenteerd aan de Bartolotti's en eveneens opdrachtgever in 1621 van het bekende Amsterdamse *Huis met de hoofden*, Keizersgracht 123, dat later werd bewoond door Louis de Geer. Hun zoon Nicolaas huwde in 1671 Anna Christina Pauw, de dochter van 'ridder' Adriaan Pauw jr., en hun dochter Adriana Cornelia, vrouwe van Bennebroek, Poelgeest enz. verkocht Poelgeest in 1724 aan Herman Boerhaave; K. Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2006) 80-81.

d'Ordre van St. Michiel.

Afbeelding van de Orde van Sint Michiel die dikwijls door de Franse koning werd verleend en status verhogend werkte (uit: T. de Rouk, *Nederlandsche Herault*, Amsterdam 1672)

erkende ridderhofstad. Ondanks zijn bezit van Oud Poelgeest en andere aanzienlijke heerlijkheden uit de erfenis van de graven van Egmond, ondanks zijn prestigieuze Amsterdamse stadshuizen en buitenplaatsen, ondanks zijn verheffing tot Ridder in de Orde van St. Michel (1656), ondanks zijn verheffing tot rijksvrijheer door keizer Leopold (1658) – met de toevoeging ‘de Vermandois’ ter verwijzing naar de *graven* van dat gewest – en ondanks het huwelijk van zijn dochter met een Oostpruisisch *Junker*, bleef Sohier in de Republiek de *refugié* die hij naar afkomst was.

Wat verklaart de hardnekkigheid van de adelscultuur in een burgerlijke koopmansnatie? In de eerste plaats moet natuurlijk worden gewezen op de hierboven genoemde cultus van het stamhuis. De ware edelman was ongetiteld; aanzien en distinctie ontleende hij aan het ‘van’ van zijn zorgvuldig gekoesterde leengoederen. Veel edelen verzekerden zich immers van de continuïteit van hun geslacht door zowel de oude leenroerige bezittingen uit de graventijd als de later verworven vrije of allodiale bezittingen als leen aan de provincie op te dragen. Naast de toevoeging van het stamgoed kwam vaak het ‘oergoed’ nog in de geslachtsnaam tot uitdrukking. De gewestelijke leenkamers garandeerden met deze ‘feodale reactie’ het onverdeelde voortbestaan van hun patrimonium, dat anders door huwelijk en vererving zou zijn versplinterd of verkocht.⁵⁹

Meer dan aan uiterlijkheden als titulatuur en adellijke levenswijze was de adellijke *virtus* echter verbonden aan de goede naam en eer van het voorgeslacht. Edelen mochten volgens het gangbare adelsrecht alleen door adel worden berecht.⁶⁰ In (erf)recht en huwelijkspolitiek ligt dan ook een tweede verklaring voor het traditionele ethos van de Nederlandse ridderadel. De zeer exclusieve ridderstand bleef tot 1795 betrekkelijk immuun voor burgerlijke verwatering. In de meeste Nederlandse gewesten werd het erfgoed gewoonlijk verdeeld onder meerdere erfgenamen. Hoewel door wilsbeschik-

⁵⁹ Verstegen, *Gegoede ingezetenen*, 69-70.

kingen en andere bepalingen vaak de oudste zoon of zonen werden bevoorrecht, lag hieraan geen wettig onderscheid (zelfs niet tussen zonen en dochters) ten grondslag. Niettemin werd onder het vigerende erfrecht vaak getracht om het stamgoed door testamentaire bepalingen in de familie te houden. Hiertoe werd het riddergoed gewoonlijk bezwaard met een *fidei-commis*; een juridische erfstelling die één der verwanten aanwees als universeel erfgenaam. De eigenlijke opvolger op het hoofdgoed diende de overige erfgenamen in jaargelden of bijbezittingen ‘uit te boedelen’ – een adellijk gebruik dat tot in de negentiende eeuw in zwang bleef.⁶¹

Opvallend wat dit betreft is vooral het onderscheid met de Engelse adel. In Engeland konden de adellijke domeinen sterk in omvang groeien omdat al het feodale bezit rechtens vererfde aan de oudste zoon. Dat het Nederlandse erfrecht, vanwege de verplichting tot een evenredige financiële compensatie van de overige erfgenamen, hiertoe geen gelegenheid bood, ondervonden de jongere zoons van Hans Willem Bentinck, graaf van Portland (1649-1709). Lord Portland die bij zijn overlijden met een vermogen van naar schatting 11 miljoen gulden Englands rijkste ingezetene was, liet naar Engels recht het merendeel van zijn bezittingen na aan zijn oudste zoon Henry. De Nederlandse stamgoederen ter waarde van 782.000 gulden vielen toe aan zijn jongere zoons uit zijn tweede huwelijk Willem en Charles. Bentincks acht dochters uit beide huwelijken moesten genoeg nemen met een portie van ieder een kleine 100.000 gulden. Zijn weduwe Jane Martha Temple (1672-1751) verwierf het Londense Portlandhuis en de met antiques gevulde buitenplaats Bulstrode in Buckinghamshire, naast het vruchtgebruik van de Nederlandse bezittingen van haar minderjarige zoons. Ondanks Bentincks enorme rijkdom en reputatie stuitte zijn wilsbeschikking echter in de Republiek op een woud van juridische bezwaren. Het testament werd in een eindeloze reeks van procedures door zijn schoonzoon Arent baron van Wassenaer Duivenvoorde (1669-1721) met succes voor het Hof van Holland aangevochten. Van Wassenaer werd in het gelijk gesteld in zijn eis, naar Hollands recht, van een gelijke verdeling van het Nederlandse goederenbezit onder alle erfgenamen. Weliswaar kon op de Engelse bezittingen geen beslag worden gelegd, maar tot Lady Portlands ontzetting resteerde er na deze uitboedeling nauwelijks nog een rendabele portie voor haar beide zoons op de Hollandse en Overijsselse stamgoederen Rhoon en Nijenhuis.⁶²

Ongetwijfeld speelde deze ‘onterving’ een belangrijke rol in de door Lady Portland gearrangeerde huwelijken van Willem Bentinck van Rhoon met de schatrijke erfdochter van het Duitse gravengeslacht Von Aldenburg, en dat van zijn broer Charles John Bentinck, heer van Nijenhuis (1708-1779), met de Engelse gravin Margareth Cadogan (1707-1782). Behalve hun titels brachten zij land en fortuin als bruidschat mee. De jaarinkomsten van Charles’ Amsterdamse schoonmoeder Lady Cadogan-Munter, die tot haar overlijden in 1749 op de Kneuterdijk bij haar kinderen woonde, zouden met 20.000 gulden de zijne driemaal overtreffen. Tot overmaat van ramp liet de lang ver-

⁶¹ Zie voor enige regionale voorbeelden Kuiper, *Adel in Friesland*, 76-78; Gevers, Mensema, *Havezaten in Twente*, 243.

⁶² Bert Ouwerkerk, ‘Levenssfeer van bewoners en eigenaren van het Nijenhuis’, in: L.H. Albers, B. Olde Meierink en G.C. Ouwerkerk, *Kasteel het Nijenhuis, van buitenplaats tot museum* (Heino-Wijhe 1995) 18-19; D. Onnekink, ‘Het fortuin van Henry Bentinck, eerste hertog van Portland’, *Virtus*, XI (2004) 60.

Charles John Bentinck tot Nijenhuis (1708-1779). Krijttekening door J.F. Tonneman (*tekening, Huis Amerongen, Amerongen*)

wachte erfenis echter nog jaren op zich wachten, omdat deze naar Engels recht door een oom in Londen werd aangevochten!⁶³

Bij iedere vererving dreigde dus onder de Nederlandse adel een teloorgang van het familiebezit. Meer dan aan de overzijde van het kanaal was daarom het huwelijkscontract een belangrijke factor in de adellijke familiecontinuïteit. Een huwelijk in de hoge adel, zoals dat van Willem Bentinck van Rhoon, was echter slechts voor een enkeling weggelegd. Omwille van het fortuin bezweek menig edelman voor de verleiding van een *mesalliance*. Want een rijke koopmansdochter kon, zoals we zagen, een aanzienlijke bruidschat in het huwelijk meebrengen. Maar de tol was hoog, aangezien de nazaten vaak tot in het vierde geslacht werden buitengesloten van de ridderstand. In de praktijk overkwam dit overigens veeleer de landedelman dan de adellijke magnaat of hoveling, die zich vaak wel verzekerd wist van voldoende steun van het hof om zijn ‘faut pas’ met de mantel der liefde te mogen bedekken.

Toch waren deze fortuinhuwelijken de uitzondering op de regel dat ‘adel met adel trouwt’. Niet alleen de admissebepalingen voor de ridderschappen vereisten ten minste vier adellijke kwartieren, ook het erfrecht bevorderde een huwelijk binnen de eigen stand, of zelfs de eigen familieclan. Niet alleen de stamhouder, ook jongere zoons en adelsdochters brachten onder het vigerend erfrecht immers een aanzienlijk goederen-

⁶³ Ouwerkerk, ‘Levensfeer’, 20; R.M. Dekker, R. Lindeman en Y. Scherf, eds., *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam, 1993) 139. Gravin Cadogan, of Margerita Cecilia Munter (1675-1749) was een dochter van Jan Munter en Margaritha Trip, en gehuwd met generaal Sir William Cadogan, 1^e Earl of Cadogan (1672-1726) die van 1714-1720 Brits ambassadeur in Nederland was; C. Mosley, ed., *Burke’s Peerage, Baronetage & Knightage*, 107th ed., 3 vol. (Wilmington Delaware U.S.A., 2003), vol. 1, 636.

bezit in het huwelijk mee. Bij een kinderloos overlijden vererfde heel dit goederenbezit, soms zelfs ongedeeld, aan een favoriete neef of nicht die bij *fidei-commis* als universeel erfgenaam was aangewezen. Niet zelden ontwikkelde zich uit de verdeling der geaccumuleerde stamgoederen bovendien weer nieuwe familietakken.

Zeer bedreven in deze productie van stamgoederen was Lord Portlands grootvader Hendrik Bentinck tot Werkeren (1563-1639). In 1633 wist deze Sallandse landdrost bij de Overijsselse Staten zijn ambachtsgoed de Hof te Wormgoor onder Raalte als havezate erkend te krijgen. Hij moest er echter wel een 'adellijke behuizing' van maken. Onder de naam Schoonheten is die bezitting tot op heden binnen de gelijknamige tak van de familie gebleven. Enige jaren later werd Bentinck eveneens beleend met de Twentse heerlijkheid Diepenheim, welk goed door de Staten ter veiling was gebracht onder de vergelijkbare voorwaarde dat het in leen aan de provincie werd opgedragen. Met zijn familiebezit Werkeren bij Zwolle was Hendrik zo in staat om elk van zijn drie zoons binnen verschillende Overijsselse kwartieren een havezate na te laten. Met twee van hen, Bentinck tot Schoonheten en Bentinck tot Diepenheim, nam Bentinck tot Werkeren deel in de 'Algemene Compagnie van de 5000 Morgen'. Deze veenderij was door zijn Drentse schoonzoon Roelof van Echten (1592-1643) opgericht ter ontginning van diens nieuwe heerlijkheid Echtens Hoozevee. Daar resideerde de familie nog tot halverwege de achttiende eeuw op het plaatselijke Bentinckhuis. De laatste erfgenaam was Lord Portlands bovengenoemde zoon Charles John Bentinck tot Nijenhuis die de Bentinckcompagnie in de jaren 1760 verkocht aan de schulten van Hoozevee.⁶⁴

En passant zien we hier dat de ridderadel dus lang niet zo afkerig was van speculatieve investeringen in landbouw en ontginningen als de ridderschapbepalingen suggereren. Weliswaar ontleende edelen veel van hun door Diderot geroemde waardigheid aan het taboe op koophandel en landarbeid, maar men hoefde zich niet te verlagen tot de geld- en koophandel om financiële winst te maken. Want de adel monopoliseerde de grond, de betrouwbaarste geldbelegging in deze pre-industriële periode. Edelen speculeerden echter ook in erfenissen. Door 'voortreffelijke' huwelijken verzekerde menig edelman zich van de vererving van lucratieve bezittingen van een ongehuwd zwager, oom of verder familielid. Niettemin kende ook deze 'huwelijkspeculatie' nog regelmatig een onverwachtse afloop, zoals in het geval van de kinderloos in het kraambed overleden Barbara Fourneau de Cruquenbourg, een erfdochter van de schatrijke Vlaamse heer van Kruikenberg. Zij was getrouwd met de katholieke Gelderse baron van Aerdt die in 1722 heel *zijn* vermogen aan landerijen en heerlijkheden naliet aan een neefje Alexander W.D. van Hugenpoth (1695-1780). Hoewel hij zich hiertoe tot het katholicisme moest bekeren, werd *Freiherr* Hugenpoth tot Aerdt in 1728 zelfs nog in de ridderschap van Overbetuwe verschreven, na overlegging van een attest van het Duitse ambt Hamm ter staving van zijn ridderboortige opvoeding in Kleef op de protestantse 'riddersit' Stockum. Het fortuin van zijn Vlaamse tante ging echter aan zijn neus voorbij. 'Daar wegens eene nietigheid in haar testament de familie van

⁶⁴ Gevers, Mensema, *Havezaten in Salland*, 317; Gevers, Mensema, *Havezaten in Twente*, 176; Bos, e.a., *Huizen van stand*, 109-110, 112, 213-214. De Bentinckcompagnie (zonder de Ritmeester Echtenvenen) werd in 1756 door Charles Bentinck verkocht aan plaatselijke verveners, zetelend op het nieuwe huis Veenlust.

Hugenpoth van haar niets kon erven, zoo heeft deze later uit wrok daarover de portretten van de Crucquenbourg's, die hingen op Aerdt, tot beddeplanken verzaagd!', zo merkte Jhr. Van Sasse van IJsselt later op.⁶⁵

De ridders in Europese context

In het lierdicht *De Koopman* (1778), opgedragen aan zijn oudste zoon Duco die negociant was te Amsterdam, verdedigde de Friese edelman Onno Zwier van Haren (1713-1779) diens afzinking tot de burgerstand onder verwijzing naar de adel van Venetië. Anders dan de Hollandse adel ontleende de Venetiaanse adel zijn adeldom aan de koophandel die daar volgens Van Haren niet als minderwaardig werd beschouwd, maar juist met waardigheid was bekleed.

Voor Holland was Venetië een belangrijke handelspartner, in het bijzonder nadat beide Republieken in 1620 een bondgenootschap in de strijd tegen de Turken waren aangegaan. Toch bestonden er opmerkelijke verschillen tussen de cultuur der elites. In de Republiek Venetië kende de landsheer, de *doge*, als vazal van de keizer van het Heilige Roomse Rijk adellijke titels aan kooplieden toe. Gefortuneerd door handel en bankwezen verenigden ten minste honderd geadelde koopmansfamilies zich tussen 1650 en 1720 met de Venetiaanse oude adel tot een nieuwe stand van *patrizzii* – een Romeinse term die in ons land pas door schrijvers als Jacob van Lennep in de negentiende eeuw zou inburgeren ter aanduiding van de *burgerlijke* regentenstand.⁶⁶ Handelsfortuinen werden ook hier belegd in feodaal grondbezit, zonder enig gevaar van derogatie of de verplichting tot een ridderlijke levenswijze. Bovendien leefden de Venetiaanse edelen als Romeinse herenboeren van de vruchten van hun land op hun robuuste renaissancevilla's in de groene vlakte van de Veneto, die vanaf de zestiende eeuw een grote invloed uitoefenden op de Nederlandse en Britse buitenplaatsarchitectuur.⁶⁷

Ook in Antwerpen, de Zuid-Nederlandse havenstad die rond het midden van de zestiende eeuw Venetië's leidende positie als Europa's handelsmetropool overnam, aristocratiseerden patriciërs tot edelen. Terwijl de schatrijke Amsterdamse regentenaristocratie (onder wie veel oud-Antwerpse geslachten) ongetiteld door het leven ging, werden tussen 1670 en 1780 meer dan honderd Antwerpse families in de adelstand ver-

⁶⁵ A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Beschrijving van de heerlijkheid Aerdt* (z.pl., 1897) 24-25. De erflater van de heerlijkheid Aerdt was Joost van Steenuys, wiens schoonvader was Filips Theodor van Fourneau, graaf van Cruquenbourg (Kruikenberg), de eerste erfmaarschalk van Vlaanderen. Na zijn huwelijk met de in 1731 overleden Maria Constantia van Kamstra trouwde A.W.D. Hugenpoth van Stockum (later Hugenpoth tot Aerdt) als een waar huwelijksspeculant in 1737 de Zwolse Joanne Louisa Hermanna van Doetinchem van Rande (1717-1749) met wier zuster in 1789 het oudadellijk geslacht van Doetinchem in Nederland zou uitsterven. Bij het overlijden van zijn eerste echtgenote in 1731 werd hij overigens nog door de jaloerse Kamstra's met een magere 300 gulden afgescheept.

⁶⁶ Zie Jacob van Lennep's *Het leven van C. en D.J. van Lennep* (Amsterdam, 1861) en de vanaf 1910 verschijnende reeks *Nederlands Patriciaat*; lemma Patriciër, *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (AND electronic 1995). Als enige adel in Europa was de Venetiaanse adel ook belastingplichtig, zoals het Nederlandse patriciaaat; P. Burke, *Venetië en Amsterdam. Een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1991, oorspr. Londen, 1974) 24, 26-27, 68-71, 87.

⁶⁷ Vgl. J. S. Ackerman, 'Inleiding', in: M. Muraro en P. Marton, eds., *Venetiaanse villa's* (Keulen, 1999, oorspr. Udine, 1986) 7; D.E. Cosgrove, *Symbolic Formation and Symbolic Landscape* (Madison-Londen, 1998 (1984)) 69-101.

heven.⁶⁸ Een vergelijkbare nobilitering voltrok zich overigens in het semi-onafhankelijke prinsbisdom Luik en het hertogdom Luxemburg, waar in de achttiende eeuw zelfs graventitels werden toegekend aan bankiers en ijzerbaronnen als de Marchant d'Ansembourgs.⁶⁹ Evenals in Venetië assimileerde deze briefadel zonder gevaar van *dérogance* met de gevestigde adel. De sociale apartheid van de adel was hierdoor ook in de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden zo goed als opgeheven.

Daarmee vergeleken was, zoals Diderot goed had begrepen, de adel van de Republiek een meer archaisch verschijnsel. De Nederlandse edelman leefde eervol van de vruchten van zijn leengoederen, of – minder eervol maar des te lucratiever – van de ambten en publieke middelen, van de revenuen uit bosbouw, bedijken en veenderijen, en van de renten van zijn effectenportefeuille.⁷⁰ Pikte men zo wel degelijk een graantje mee van de handelsexplosie van de Gouden Eeuw, aan de basis van het familievermogen stonden nog eeuwenlang de heerlijke pachten en privileges. Van een doorgewinterde 'trading nobility', zoals in Engeland, Italië of de Zuidelijke Nederlanden, is geen sprake geweest. De Nederlandse edelman was bovenal *Gutsherr* of landjonker. In de 'politieke' band met de *Stammburg* bestond misschien wel de meeste overeenkomst met de Duitse ridderadel. Ook de Pruisische *Junkers*, Westfaalse ridderadel en Munsterse *Stift*-adel – waarmee tal van dynastieke en religieuze banden bestonden – sloten zich in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer naar onderen af. Evenals hun standgenoten in de Republiek gingen, bijvoorbeeld, de *Ritterschaft*-families van het protestantse Hesse-Kassel prat op lange middeleeuwse stambomen en werd de toegang tot de ridderschap beperkt tot edelen wier voorvaders al vóór 1550 in de Landdag compareerden. Op vergelijkbare wijze beperkte de steeds exclusievere ridderschap van het katholieke bisdom Munster de admisie in 1626 tot *Burgmannen* die beschikten over een erkend adellijk huis en maar liefst zestien adellijke kwartieren.⁷¹

Minder streng naar afkomst (men vereiste er 'slechts' acht adellijke kwartieren tot in de generatie van de overgrootouders), maar des te strenger in de katholieke leer was de katholieke ridderschap van het Pruisisch Gelders Overkwartier. Deze vergaderde in

⁶⁸ P. Janssens, 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCIII (1980) 445-465; K. Degryse, 'The Aristocratization of the Antwerp Mercantile Elite (17th-18th Century)', in: C. Lesger en L. Noordegraaf, eds., *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market* (Den Haag, 1995) 35-42. Zie voor de overlegging van 16 adellijke kwartieren voor de zittingname in het Gelderse Overkwartier, M. Flokstra, 'Huis Kaldenbroek te Lottum, 1394-1820', *Castellologica* 1-2 (1994) 64.

⁶⁹ De familie De Marchant et d'Ansembourg met latere Luxemburgse, Belgische en Nederlandse takken, is met de Luikse revolutie van 1789 naar Zuid-Limburg uitgeweken, maar exploiteerde hoogovens en smederijen in het eigenlijke stamland Luxemburg en kreeg onder de Oostenrijkse Habsburgers in 1728 de baronnen- en in 1749 de graventitel toegekend; A.R. Orbons, *Amsternade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg* (Utrecht, 2003) 87-88.

⁷⁰ Zie voor een kritische reactie op de gangbare *debunking* van de economische rol van de adel; Streng, 'De adel in de Republiek', 85-88.

⁷¹ Vgl. D. Lieven, *The Aristocracy in Europe 1815-1914* (London, 1992) 30-33, en H. Düselde, 'Kultur und Herrschaft des Adels in der Frühen Neuzeit', in: H. Düselde, ed., *Adel auf dem Lande. Kultur und Herrschaft des Adels zwischen Weser und Ems 16. bis 18. Jahrhundert* (Cloppenburg, 2004) 19-23. Beide auteurs benadrukken de sterke gewestelijke verscheidenheid in de positie van de Duitse adel. De geringere *politieke* betekenis van de ridderschappen verklaart vermoedelijk nog het tot de 18e eeuw ontbreken van religieuze vereisten, zodat protestanten nog compareerden in Munster en katholieken in Hessen-Kassel toen de ridderschappen van de Republiek al lang gezuiverd waren van niet-gereformeerden.

de achttiende eeuw in het Duitse Geldern, onder voorzitterschap van de Gelderse erfmaarschalk uit de Limburgse familie Van Hoensbroek die ook het voorzitterschap van de Oostenrijkse Staten in Roermond bekleedde. Van de 82 riddermatige huizen (waarvan 20 in het Nederlandse Land van Kessel) waren slechts 39 huizen nog daadwerkelijk in de ridderschap vertegenwoordigd. Dit kwam niet alleen doordat edelen beschikten over meerdere huizen of doordat kastelen door burgers werden opgekocht, maar ook hier door een verscherping van de admissiebepalingen. Behalve hun perkamenten kwartierstaten met familiewapens ‘met gewoonlijke helmen ende couleuren’, dienden de ridders voortaan het bewijs van hun katholieke opvoeding te overleggen, waardoor protestantse families als de Van Lyndens verdwenen uit de ridderschap.⁷²

Zo spiegelde het protestantse exclusivisme van de Republiek zich in het katholieke exclusivisme van het Duitse Rijnland. Toch was er een fundamenteel verschil. Het exclusivisme van de Duitse ridderschappen reageerde meer dan op de concurrentie van een burgerlijke elite op het snel groeiende politieke gewicht van beambten en hovelingen, die vaak voorzien van Weense adelsbrieven met keizerlijke steun de ‘alte Adelsfreiheit’ ondermijnden.⁷³ Zo werd de ridderschap van het Gelders Overkwartier in de Pruisische periode (1713-1794) scherp door de vorst in de gaten gehouden, en werd van elk lid in zogeheten *Vasallentabellen* door ambtenaren de bezittingen, gezinssamenstelling, functies en verblijfplaats (ook van overige familieleden) bijgehouden.⁷⁴ Op vergelijkbare wijze herstelde ook de Franse ridderstand niet meer van Lodewijk XIV's offensief tegen de *Fronde*, waartoe in de periode 1648-1653 de meeste middeleeuwse kastelen waren vernietigd om de macht van de gewestelijke adel te breken. Cromwell deed trouwens hetzelfde, uit naam van het parlement, met de Engelse kastelen in de Burgeroorlog (1642-1659), al zou de Engelse adel zich – zónder ridderschappen – nog op wonderbaarlijke wijze herstellen. Deze aristocratische herleving raakte in een stroomversnelling met Willem III's ‘Whig revolutie’ van 1688, toen de *gentry* zich onder de Oranjeboom transformeerde tot een Britse ‘ruling class’, residerend op neopalladiaanse landpaleizen in streken ver verwijderd van de oorspronkelijke stamhuizen.⁷⁵

Was deze strijd tussen adel en absolutisme kenmerkend voor heel het vroegmoderne Europa, alleen in de Republiek verhieven ongetitelde landjonkers zich in de zeventiende eeuw tot een feitelijke *Ständesadel*. Evenals de Engelse republikeinen en Franse royalisten ondernamen de stadhouders met hun *coup d'états* van 1617, 1650 en 1672 militaire acties tegen opstandige edelen en regenten, maar het Oranjehof ontbrak de macht en de legitimatie voor een systematische vernietiging van de adel en hun kastelen. Zonder competitie met de oude rijks- of nieuwe hofadel wisten de zelfbenoemde ridders van de Republiek zich tot de Bataafs-Franse tijd te handhaven aan de top van de statushiërarchie. Anders dan wel wordt gedacht impliceerde dit overigens geen zwak ontwikkelde Nederlandse hofcultuur. Het hof was, vooral ten tijde van Frederik

⁷² Flokstra, ‘Riddermatige huizen’, 238-239, 242.

⁷³ Vgl. R.G. Asch, ‘Der Adel als Herrschaftsstand zwischen Dreissigjährigem Krieg und Französischer Revolution’, in: Düselder, *Adel auf dem Lande*, 292-297.

⁷⁴ Flokstra, ‘Riddermatige huizen’, 239.

⁷⁵ M.W. Thompson, *The Decline of the Castle* (Cambridge, 1987) 138-143, 157; L. Colley, *Britons. Forging the Nation* 1707-1837 (London, 1994) 155-161.

Hendrik en Willem III, internationaal toonaangevend op het gebied van de formele tuinkunst en Hollands-classicistische paleisarchitectuur. Evenals in omliggende landen voltrok zich ook in de Republiek een verhoofsing van de adelscultuur. Naarmate vanaf het begin van de zeventiende eeuw de ridderschappen integreerden in het staatsbestel, verdween de adellijke gewelddoelstelling en eerwraak naar de achtergrond.⁷⁶ Tegelijk werd echter binnen de hofsamenleving het ridderideaal nog tot op het laatst in ere gehouden. Tot 1795 verplichtten de ridderschapcolleges in de meeste gewesten de edelen tot de handhaving van fortificaties op hun havezaten en ridderhofsteden. Op straffe van derogatie en eerverlies hield men vast aan de strenge bepalingen van een 'adellijke levenswijze'. Zo droegen de tot landhuizen verbouwde Nederlandse kastelen niet alleen 'het beeld der vorsten' uit, maar behielden zij eveneens een relatief sober, feodaal karakter.⁷⁷ Ook in Hollands-classicistische gedaante bleef het kasteel als een vertrouwd feodaal symbool van virtus en distinctie in het republikeinse landschap voortbestaan.

⁷⁶ Zo werden de Stichtse en Overijsselse ridderschappen vanaf het begin van de zeventiende eeuw adellijke 'doodslagers' met een moord op hun geweten, en na 1650 gold dit ook voor het Zutphens kwartier; Gietman, 'Eer en geweld', 119-121.

⁷⁷ Vergelijk eveneens de Duitse 'Residenzschlossbau', Matthias Müller, *Das Schloss als Bild des Fürsten. Herrschaftlichen Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reichs* (1470-1618) (Göttingen, 2004).